

przewodnik historyczny

Serock

Spis treści

Table of content	4
Dzieje miasta i gminy Serock	5
Dębe	10
Dwór Krzywickich – dom, którego nie ma	10
Carski fort – pomocniczy, ale ważny	13
Zapora – matka Jeziora Zegrzyńskiego	15
Jadwisin	18
Pałac Radziwiłłów – czar książęcej rezydencji	18
Obserwatorium – środek przedwojennej Polski	22
Folwark, figura, wąż – jadwisińskie sekrety	25
Dwór Szaniawskich – utracona samotnia pisarza	27
Ruiny młyna – echo fabrycznej przeszłości	30
Kania Nowa	32
Cmentarz ewangelicki – wspomnienie niemieckich osadników	32
Serock	34
Grodzisko – ślady wczesnego średniowiecza	34
Rynek – serce miasta	36
Kościół pw. Zwiastowania NMP – duma i wizytówka miasta	38
Pozostałości twierdzy – ślady napoleońskiej przeszłości	40
Dawny zajazd pocztowy – gospodarstwo poczmistrza	43
Budynek Izby Pamięci – od szkoły do muzeum	45
Budynek szkoły podstawowej – obiekt z tradycjami	47
Nieistniejący dom Syrkusów – tu nocował Pablo Picasso	49
Willa doktora Bocka – medyczne centrum miasta	50
Cmentarz katolicki – miejska nekropolia	52
Cmentarz żydowski – pamięć o społeczności, której nie ma	55
Wola Kiełpińska	58
Kościół pw. św. Antoniego – świątynia z konieczności	58
Cmentarz katolicki – nagrobki starsze niż nekropolia	60
Zegrze	64
Pałac Krasińskich – siedziba hrabiów i generałów	64
Umocnienie Duże – betonowy olbrzym ukryty w zieleni	67
Umocnienie Małe – mniejszy brat Umocnienia Dużego	71
Prochownie – magazyny materiałów niebezpiecznych	74
Kompleks koszarowy – dom tysięcy żołnierzy	76
Kasyno – tu w ruletkę nie grano	78
Hotel garnizonowy – dzieło znanego architekta	81
Kościół pw. Matki Boskiej Fatimskiej – świątynia o wielu obliczach	83
Drogi i mosty	88
Trakty – dawne drogi krajowe	88

Autor: Mirosław Pakuła

Współpraca: Marlena Strojcka, Agnieszka Woźniakowska

Zdjęcie okładkowe: Tomasz Szostak (www.dyziek.com)

Opracowanie wydawnicze: **amistad** sp. z o.o.
pl. Na Groblach 8/2, 31-101 Kraków
www.amistad.pl

Koordinacja produkcji: Dorota Bucka

Tłumaczenie na język angielski: Maciej J. Jabłoński

Mapa: Rafał Bletek

Korekta: Barbara Gąsiorowska

Projekt graficzny i skład: Michał Tincel

Wydawca: Urząd Miasta i Gminy w Serocku

Serock
ul. Rynek 21, 05-140 Serock
tel.: 22 782 88 05
www.serock.pl

© Copyright by Urząd Miasta i Gminy w Serocku

ISBN 978-83-7560-406-1

Egzemplarz bezpłatny

Mosty w Serocku, Dębem i Wierzbicy – przeprawy istniejące i nieistniejące 91
Mosty w Zegrzu – dwa wieki historii 95

Miejsca pamięci narodowej 98

Miejsce mordu w wąwozie w Serocku – ślad tragedii sprzed lat 98
Miejsce zamordowania mjr. Radziwiłła w Zegrzu – tajemnica z czasów wojny 99
Mogiły wojenne na cmentarzach w Serocku i Woli Kiełpińskiej – wieczna pamięć o Bohaterach 101

Bibliografia | Bibliography 104

Table of Content

The History of the Town and Municipality of Serock 9	Catholic Cemetery in Serock 54
Mansion in Dębe 12	Jewish Cemetery in Serock 57
Fortification in Dębe 15	Church in Wola Kiełpińska 60
Dam in Dębe 17	Cemetery in Wola Kiełpińska 63
Palace in Jadwisin 21	Palace in Zegrze 66
Observatory in Borowa Góra 24	Large Fortification in Zegrze 70
Manor in Jadwisin 26	Small Fortification in Zegrze 73
Mansion in Zegrzynek 29	Gunpowder Magazines in Zegrze 75
Mill 31	Barracks in Zegrze 78
Cemetery in Kania Nowa 33	Casino in Zegrze 81
Burgh Hill in Serock 35	Garrison Hotel in Zegrze 83
Town Square in Serock 37	Church in Zegrze 86
Church in Serock 40	Routes 91
Fortress in Serock 43	Bridges in Serock, Dębe and Wierzbica 94
Postmaster's Stage Stop in Serock 45	Bridges in Zegrze 97
Memorial Chamber 47	Execution Site in the Gorge in Serock 99
School in Pułtuska Street 48	Konstanty Radziwiłł Murder Site in Zegrze 101
The House Where Picasso Stayed 50	War Graves in the Cemeteries in Serock and Wola Kiełpińska 103
Doctor Bock's Villa in Serock 52	

Najstarsze ślady osadnictwa na obszarze obecnej gminy Serock pochodzą z neolitu. Krzemienne artefakty znaleziono w Serocku, a ceramikę w Zegrzu. Nieliczne ślady osadnictwa z tego okresu zarejestrowano również we wsiach Karolino i Marynino. Z kolei osadnictwo z epoki brązu potwierdziły znaleziska w okolicach Zegrza (siekierka) i Jadwisina (bransoleta).

Od X do XIII w. w Serocku istniał gród kontrolujący szlaki wodne i drogowe prowadzące na Ruś oraz Litwę. Potwierdziły to badania wykopaliskowe prowadzone w latach 1962–1966.

Serock został po raz pierwszy wymieniony w 1065 r. w tzw. falsyfikacie moglińskiego. Z kolei pierwsza wzmianka o Zegrzu, drugiej pod względem wielkości miejscowości gminy, pochodzi z 1237 r. W okresie średniowiecza, lecz znacznie później, wzmiankowane były też osady, dzisiejsze wsie w okolicach Serocka: Izbi-ca, Jachranka (Niechronka), Dosin (Wyki), Wierzbica i Zabłocie.

Ważnym momentem w dziejach Serocka była lokacja miasta na prawie chełmińskim w 1417 r. Układ urbanistyczny z tamtego okresu jest ciągle czytelny w regularnej siatce ulic wokół rynku.

Serocka parafia powstała przed XIV w. i obejmowała tereny po obu stronach

Narwi. Murowany kościół zaczęto budować ok. 1524 r., a ukończono kilkadziesiąt lat później. Miasto należało wówczas do książąt mazowieckich Janusza III oraz Stanisława i to oni zostali współfundatorami świątyni pw. św. Wojciecha. Po ich śmierci Mazowsze włączono do Korony i Serock stał się miastem królewskim.

W XVI w. miasto słynęło z produkcji znakomitego piwa oraz taniego sukna. Mieszkańcy Serocka trudnili się też rolnictwem, rybołówstwem, flisactwem, koszykarstwem oraz handlem. W XVI i XVII w. w mieście odbywały się dwa jarmarki: na św. Mateusza (21 września) i św. Andrzeja (30 listopada), później przybyły jeszcze dwa kolejne.

W 1616 r. król Zygmunt III Waza nadał serockiemu proboszczowi ks. Krzysztofiowi Pudłowskiemu teren wzgórze grodowego, w związku z jego zamiarem ufundowania kaplicy pw. św. Barbary, patronki rybaków i flisaków. W Serocku istniał też kościół pw. Świętego Ducha; mieściły się przy nim szpital i cmentarz, z którego korzystano w momentach wyczerpania miejsc na cmentarzu przy farze.

Kres rozwojowi miasta położył potop szwedzki. Zniszczenia i epidemie pogrzyły miasto w marazmie na prawie całe stulecie. W okresie Sejmu Czteroletniego miasto dalej było w słabej kondycji.

Po III rozbiorze Polski Serock znalazł się w zaborze pruskim. Po wkroczeniu wojsk francuskich, w latach 1807–1811 na polecenie Napoleona została wzniesiona twierdza, która razem z Modlinem i Pragą miała bronić linii Wisły i osłaniać Warszawę od wschodu. Twierdzę wizytowali między innymi 14 czerwca 1810 r. Fryderyk August – król saski i książę warszawski oraz sam cesarz Napoleon – w drodze powrotnej z Rosji 10 grudnia 1812 r.

Ważną rolę odegrał Serock w okresie powstania listopadowego. W mieście i jego najbliższej okolicy 14 maja 1831 r. skoncentrowano główne siły polskiej armii – 44 tys. żołnierzy – które miały uderzyć na rosyjskie gwardie. Po klęsce w bitwie pod Ostrołęką polskie oddziały wycofały się przez Serock w kierunku Warszawy.

Szansą na rozwój miasta była budowa Traktu Petersburskiego w pierwszej połowie XIX w., który w Serocku krzyżował się z Traktem Białostockim. Powstała stacja pocztowa, która zastąpiła istniejące wcześniej obiekty pocztowe w Zegrzu i Dzierżeninie.

Po upadku powstania listopadowego i styczniowego miasto znalazło się w kolejnym okresie stagnacji. Serock utracił prawa miejskie w 1869 r., stając się jedynie osadą i siedzibą władz gminy.

Ważnym wydarzeniem w okolicach Serocka była budowa rosyjskiej twierdzy

w Zegrzu pod koniec XIX w. Po wykupieniu terenu przez władze carskie od książąt Radziwiłłów, w latach 1890–1895 powstały dwa forty, prochownie i koszary. Zegrze stało się miasteczkiem garnizonowym i jego charakter zmienił się bezpowrotnie. Na początku XX w. do zegrzyńskiej twierdzy dołączył nowy fort – w Dębem.

W XIX w., w większości wskutek działań parcelacyjnych, powstały nowe wsie, między innymi: Bolesławowo, Borowa Góra, Dębinki, Karolino, Ludwinowo i Stasi Las.

Tragicznym wydarzeniem w historii Serocka był ogromny pożar, który w 1893 r. w dużej części zniszczył miasto. Serock potrzebował kilku lat, aby otrząsnąć się z tego nieszczęścia. Konieczność odbudowy przyniosła jednak okres

intensywnego ruchu budowlanego, trwającego aż do wybuchu I wojny światowej.

Pod koniec XIX w. na mapie pojawia się miejscowość Jadwisin. W 1898 r. Maciej Józef Radziwiłł wybudował na terenie swojego lasu pałac i miejsce to nazwał od imienia swojej żony Jadwigi. Później powstał folwark, a z czasem wieś. W tym samym okresie zbudowano kościół w Woli Kiełpińskiej – nową siedzibę parafii Zegrze.

fol. Agnieszka Woźniakowska

W 1901 r. w Serocku powstała Ochotnicza Straż Ogniowa, której pierwszym prezesem został serocki lekarz i społecznik Antoni Kędzierski. Z inicjatywy działaczy Towarzystwa Oświaty Narodowej utworzono szkołę Macierzy Szkolnej. Działało również Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe „Jutrzenka” i ochronka dla dzieci, czytelnia książek polskich i żydowskich oraz kółko rolnicze.

Latem 1915 r. w pobliżu Serocka toczyły się zacięte walki rosyjsko-niemieckie. Ucierpiała wówczas duża część budynków w mieście. 11 listopada 1918 r. żołnierze Polskiej Organizacji Wojskowej rozbroili Niemców stacjonujących w koszarach w Zegrzu. W sierpniu 1920 r. Serock został zajęty przez bolszewików, a na południe od miasta przez kilka dni znajdowała się linia frontu.

Odzyskanie praw miejskich nastąpiło 1 stycznia 1923 r. Pierwszym burmistrzem został Józef Jasiobędzki, wójt gminy Zegrze, a wcześniej kierownik poczty.

W 1939 r. Niemcy dotarli w okolice Serocka już na początku drugiego tygodnia września, jednak miasto nie doznało większych zniszczeń. Tragicznym wydarzeniem było jednak zbombardowanie przez Niemców 5 września kamienicy Jakowa Rosenberga na rogu ulic 3 Maja (dziś Pułtuska) i Kościuszki. Według różnych relacji śmierć poniosło od 50 do 100 osób, serocczan

i uciekinierów z Nasielska, którzy schronili się w piwnicach.

Miasto Serock oraz gmina Zegrze zostały wcielone do Rzeszy. 5 grudnia 1939 r. z miasta wysiedlono mieszkańców narodowości żydowskiej. Wiosną 1940 r. w synagodze i przyległych budynkach utworzono obóz pracy przymusowej. W kwietniu i październiku 1940 r. miały miejsce masowe aresztowania i wywózki do obozów. Największe zniszczenia Serocka nastąpiły na jesieni 1944 r., w czasie walk rosyjsko-niemieckich na przyczółku pułtusko-serockim.

Ważnym momentem w dziejach miasta i okolic było powstanie Jeziora Zegrzyńskiego w 1963 r. W dość krótkim czasie pojawiły się nad nim liczne ośrodki wypoczynkowe należące do wielkich zakładów pracy, central związkowych oraz różnych organizacji. W mieście zbudowano ośrodek zdrowia, bloki mieszkalne, szkołę rolniczą, motel i dom handlowy.

Przemiana ustrojowa z 1989 r. w istotny sposób wpłynęła na rozwój miasta i gminy Serock. Władze samorządowe, wywodzące się z Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”, podjęły się nadrobienia wieloletnich zaniedbań. Serock wypiękniał, duże zmiany nastąpiły także w Zegrzu i innych miejscowościach gminy.

Miasto i gmina Serock to urokliwe miejsca i do zamieszkania, i do odpoczynku, ale też tereny o bogatej historii.

The History of the Town and Municipality of Serock

The traces of the oldest settlements in the municipality of Serock date back to the Neolithic. Between the 10th and the 13th century, there was a fortified settlement in Serock controlling the water and land trade routes to Rus and Lithuania. The first mention of Serock comes from 1065.

One of the key events in Serock history was the incorporation of the town under the Kulm law in 1417. The construction of the masonry church began around 1524 but was not completed until several dozen years later. The town's growth was interrupted by the Swedish Deluge in the 17th century. From 1807 to 1812, a fortress was built in Serock at the order of Emperor Napoleon.

Following the failure of the November (1830-31) and January (1863-64) Uprisings, the town experienced another period of stagnation. Serock lost its town charter in 1869. Another important event in the history of the town was the construction of the Russian fortress in Zegrze in late 19th century. In 1893, Serock suffered a massive fire which devastated a large portion of the town.

In the summer of 1915, many buildings in the town were damaged as a result of the intense fighting between the Russian and German troops near the town. In August of 1920, Serock was captured by the Soviet army. For several days, the front line was located just south of the town. Serock's town charter was reinstated on January 1st, 1923.

In 1939, the German army reached Serock just one week into the war. On September 5th, 1939, the Jewish citizens were displaced. Serock suffered most significant damage in the autumn of 1944 during the fight between the Soviet and German army on the Pułtusk-Serock foothold.

The creation of Lake Zegrzyńskie in 1963 marked the beginning of an important chapter in Serock history, as the area quickly became a weekend and holiday destination. The transformation of 1989 also had significant impact on Serock and the nearby villages. Today, Serock is a great place to live and visit.

Dębe

Dwór Krzywickich – dom, którego nie ma

Dwór Krzywickich – dom, którego nie ma

Dwór nie przetrwał do dnia dzisiejszego. Został po nim tylko eliptyczny dojazd charakterystyczny dla rezydencji, dębowa aleja, resztki szpaleru lipowego oraz stróżówka bramna.

Obiekt jest wymieniany w źródłach z XVIII w. W tamtym czasie Dębe należało do zakonu kanoników regularnych laterańskich św. Augustyna w Czerwińsku. W 1789 r. przeszło w ręce arcybiskupa gnieźnieńskiego Michała Jerzego

Poniatowskiego, prymasa Polski. Kolejnym właścicielem był książę Józef Poniatowski (1794), a potem księżna Maria Teresa Tyszkiewiczowa z Poniatowskich (1812). Od 1829 r. majątek i dwór należały do Tomasza i Marianny z Gautierów Kamieńskich, a potem do ich dzieci. W 1852 r. właścicielem został hrabia August Potocki z Jabłonny, ale jeszcze w tym samym roku sprzedał majątek niesławnemu namiestnikowi Królestwa Polskiego księciu Iwanowi Paskiewiczowi. Po nim właścicielką była księżna Anastazja Łobanowska Rostocka, potem Walery Baczyński

Stróżówka bramna przy wjeździe do parku przypalacowego, fot. Mirosław Pakula

Dwór w latach 30. XX w., fot. zalewzegrzynski.pl

i Ewaryst Meyer, a następnie Kwiryn i Leontyna Dobrzańscy.

Prawdopodobnie w 1876 r. majątek dębieński kupili Weronika i Konstanty Zglenicy. Kolejnym właścicielem był ich syn Bolesław Zglenicki. Po jego śmierci w 1897 r. dobrami zarządzała żona Olimpia. Kłopoty finansowe zmusiły jej syna Stanisława do sprzedaży reszty majątku, który już wcześniej był parcelowany. Ostatecznie, prawdopodobnie przed wybuchem I wojny światowej, przejął go prawnik Władysław Smoleński i wkrótce sprzedał bankierowi Leonardowi Bobińskiemu. Z kolei Bobiński sprzedał potem część majątku (z dworem) Aleksandrowi Krzywickiemu (1929).

Krzywiccy opuścili dwór w pierwszych dniach września 1939 r. – w związku ze zbliżającymi się bardzo szybko wojskami

niemieckimi. Zaraz po wkroczeniu Niemcy przejęli majątek w Dębem i wyznaczili niemieckiego zarządcę. Z kolei we dworze już w październiku 1939 r. urządzono wartownię Grenzschutzu (straży granicznej), gdyż Dębe znalazło się przy granicy Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa. Dwór najbardziej ucierpiał w czasie walk rosyjsko-niemieckich na jesieni 1944 r. Po zakończeniu II wojny światowej majątek znacjonalizowano i rozparcelowano w ramach reformy rolnej. Dwór nie został odbudowany, niszczał i w 1967 r. został rozebrany. Obecnie w jego miejscu znajduje się budynek Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury.

Klasykstyyczny piętrowy obiekt, prawdopodobnie przebudowany w XIX w., miał wymiary 10 na 14 m i kubaturę

Dębe

Dwór Krzywickich – dom, którego nie ma

1060 m³. Został wzniesiony z cegieł. Elewację frontową wykonano z kamieni polnych, a dach pokryto gontem. Dwór był położony na wysokiej skarpie nad Narwią, co zapewniało piękny widok, w dodatku otaczał go spory park o powierzchni 8 ha. Od strony rzeki znajdowała się przybudówka o wymiarach 9 na 3 m, stykająca się z dworem jednym rogiem. Łącznie w budynku było jedenaście pokoi i dwa alkierze. Pomieszczenia ogrzewano piecami kaflowymi w kolorze białym. Budynek był podpiwniczony (trzy pomieszczenia). Niedaleko znajdowały się zabudowania gospodarcze (folwarczne): stodoła z filarami wymurowanymi z kamienia, kryta słomą, oraz drewniana stajnia.

W pobliżu dworu przebiegała brukowana droga wiodąca w jedną stronę nad Narew, do promu, a w drugą stronę do Nasielska.

STRÓŻÓWKA, WIEŻA CIŚNIEŃ CZY CERKIEWKA?

Przy wjeździe na teren, na którym stał kiedyś dwór, stoi sześciokątna budowla, prawdopodobnie stróżówka bramna lub wieża ciśnień. Według najbardziej fantastycznej wersji była to cerkiewka. Na elewacji budynku znajdują się przeniesione z rozebranego pałacu elementy, zdobiące niegdyś jego ściany zewnętrzne.

Koszary sztyjowe i kaponiera fortu, fot. Agnieszka Woźniakowska

Carski fort – pomocniczy, ale ważny

Wojskowa budowla w Dębem, otoczona zielenią ogródków działkowych, skrywa tajemnice przeszłości.

Rozpoczęcie budowy fortu w Dębem nastąpiło ok. 1903 r. Właścicielka majątku Dębe Olimpia Zglenicka sprzedała wówczas Rosjanom 80 ha gruntu za 30 tys. rubli z przeznaczeniem na fortyfikację oraz jej przedpole i zapole (zaplecze). Betonowe umocnienie i drewniane koszary dla załogi powstały w ramach modernizacji rosyjskiej twierdzy w Zegrzu. Prace trwały aż do roku 1909, ale mimo to umocnienie nie zostało w pełni wykonane. Fort miał zadanie pomocnicze – leżał na linii łączącej Umocnienie Duże w Zegrzu z fortami Twierdzy Modlin.

Latem 1915 r. wybudowano na potrzeby wojskowe drewniany most na Narwi.

W dniach 5–6 sierpnia 1915 r. fort był szturmowany przez oddziały niemieckie. W wyniku silnego ostrzału artylerii kalibru 420 mm obiekt został uszkodzony. 7 sierpnia 1915 r. do umocnienia weszli Niemcy. Następnego dnia żołnierze pruskiej 169. Brygady Landwehry przeprowadzili się przez Narew i pomaszerowali w kierunku Wieliszewa i Olszewnicy.

W 1920 r. fort w Dębem był w podległości Obszaru Warownego w Modlinie. W sierpniu tego roku znalazł się na pierwszej linii frontu w wojnie polsko-bolszewickiej. W dniach 13–16 sierpnia umocnienia bronił żołnierze 167. Bytomskiego Pułku Piechoty z 7. Brygady Rezerwowej. Rosjanom nie udało się zdobyć fortu, a 17 sierpnia Polacy przeszli do kontrnatarcia.

Po zakończeniu wojny fort tracił na znaczeniu i pełnił funkcję magazynową. Wojskowe tereny wokół obiektu obejmowały 63 ha gruntów ornych, 1 ha pastwisk, 9 ha zarośli i 8 ha terenu rzeczno-ego. W 1921 r. spółka ogrodniczo-przemysłowa

Mansion in Dębe

The only remains of the mansion in Dębe surviving to this day are the elliptical driveway characteristic for large residences, the oak avenue and the remnants of a linden avenue, and the gatekeeper's house. The ownership of the Classicist mansion, which was mentioned in historical records back in the 18th century, changed multiple times. The last owners were the Krzywicki family who abandoned it in the early September of 1939. The German troops seized the estate immediately after capturing Dębe. After World War II, the property was nationalized and parcelled out as part of the land reform of 1945. Neglected, the damaged mansion gradually fell into ruin and was eventually demolished in 1967. Today, the site is occupied by the building of the National School of Judiciary and Public Prosecution.

„Dembe” wystąpiła o wydzierżawienie na 12 lat fortu w Dębem na przetwórnicy owoców i fabrykę marmolady, jednak wojsko nie wyraziło na to zgody. W latach 30. XX w. fort pozostawał nadal w rękach wojska, lecz wyrażono zgodę na wydzierżawienie na 15 lat 59 ha gruntów ornym wokół umocnienia, którymi byli zainteresowani okoliczni chłopi.

W 1939 r. umocnienie znalazło się w systemie obrony przedmościa Zegrze-Dębe. Fort został obsadzony przez 2. pluton 1. kompanii 2. batalionu Warszawskiej Brygady Obrony Narodowej, ale 7 września żołnierze wycofali się na drugą stronę rzeki. 12 września do Dębego weszły oddziały niemieckiej 32. Dywizji Piechoty, które nazajutrz sforsowały Narew i toczyły bardzo ciężkie walki w rejonie Wieliszewa.

W czasie okupacji fort był miejscem ćwiczeń żołnierzy niemieckich i węgierskich. Pod koniec października 1944, w czasie walk rosyjsko-niemieckich fortyfikacja została zajęta przez Rosjan. Prawdopodobnie nieco później wykonano na niej kilka punktowych wyburzeń.

Po II wojnie światowej umocnienie pozostało w rękach wojska i służyło głównie do celów magazynowych. Od połowy lat 70. do połowy lat 90. pomieszczenia fortu dzierżawiła spółdzielnia owocowo-warzywna z Nowego Dworu Mazowieckiego. Znajdował się tam punkt

skupu owoców i magazyny. Odbiorcą towaru było przede wszystkim przedsiębiorstwo „Hortex”. Później teren wokół obiektu został przeznaczony na cele rekreacyjne – ogródki działkowe. W 2019 r. właścicielem zostało Stowarzyszenie Historyczno-Krajoznawcze Miłośników Fortyfikacji Obronnych „Fort Dębe”.

DĘBE JAK OSOWIEC

Do historii przeszła skuteczna obrona Twierdzy Osowiec w czasie I wojny światowej. Fortyfikacja nie została zdobyta wskutek szturmów i gdy spełniła swoją rolę, Rosjanie ją opuścili. Podobnie, chociaż w dużo mniejszej skali, było w Dębem. Uporczywe ataki niemieckie nie dawały efektu, a załoga fortu wycofała się w nocy z 6 na 7 sierpnia 1915 r., gdyż skończyło się jej zadanie, polegające na osłonięciu wycofujących się wojsk rosyjskich.

Ziemno-betonowy fort Dębe ma powierzchnię 7 ha. Został zbudowany na planie równoramiennego trapezu z kleszczowo załamaną szczytą. Zastosowano projekt standardowego fortu inż. Konstantego Wieliczki z 1897 r.

Obiekt z jednym wałem dla piechoty i artylerii otoczony jest suchą fosą o szerokości ok. 10 m. Koszary

zostały wybudowane w szyi fortu, ale powstała tylko połowa planowanych pomieszczeń (jedno skrzydło). Koszary, bronione przez uskokową kaponierę szyjową, połączono z wałem czołowym za pomocą centralnej poterny (korytarza) przykrytej nasypem ziemnym. Przy zetknięciu poterny z wałem piechoty wybudowany został schron pogotowia. W samym wale czołowym umieszczono kolejną poternę, z wyjściami na dziedziniec

fortu. Ze schronu poterna schodziła i łączyła się z betonową przeciwskarpią w fosie. Na dwóch końcach przeciwskarpy umieszczone zostały dwie kaponiery (kaponiera i półkaponiera) broniące fosy. Kaponiery połączone były poterną biegnącą w przeciwskarpie. W barkach fortu wybudowano dwa tradytory ze schronami pogotowia i półwieżami obserwacyjnymi.

27 stycznia 2017 r. fort został wpisany do rejestru zabytków pod nr. 1368.

Fortification in Dębe

The fort in Dębe was built from 1903 to 1909 as an auxiliary fortification between the forts in Zegrze and in Modlin. In 1915, it was attacked by German troops and in 1920, it was on the front line of the Polish-Soviet War. In later years, the fort lost military significance and was used as a warehouse. In 1939, it was included in the Zegrze-Dębe bridgehead defence system. During the German occupation, it was used as a training ground for German and Hungarian troops. After World War II, it remained in the hands of the military. In 2019, the fort was acquired by the local association of fortification enthusiasts called “Fort Dębe”. The total area of the fortification is 7 hectares.

Zapora – matka Jeziora Zegrzyńskiego

W latach 50. XX w. zaczęto budowę Jeziora Zegrzyńskiego. W 1963 r. otwarto zaporę (stopień wodny) w Dębem. Sztuczny zbiornik tak wrósł w krajobraz,

że stał się nieodłącznym elementem, wielkim walorem miasta i gminy Serock. Od lat jest miejscem wypoczynku mieszkańców gminy i tysięcy turystów.

Lokalizację stopnia wodnego ustalono już w 1951 r. Inwestycję zatwierdzono w latach 1955–1956, a rok później zezwolono zarządowi inwestycji „Bugobudowa”

Dębe

Zapora – matka Jeziora Zegrzyńskiego

na wykup nieruchomości niezbędnych do realizacji przedsięwzięcia.

Projekt obiektów zapory zlecono przedsiębiorstwu „Hydroprojekt”. Akt erekcyjny wmurowano 30 września 1957 r. Zakończenie budowy zaplanowano na 1961 r., ale powódź z 1958 r. pokrzyżowała te plany.

Budowę stopnia wodnego prowadzono w dwóch etapach. W pierwszym pod osłoną grodzy zbudowano jaz i elektrownię. Drugi etap obejmował przegrodzenie rzeki i skierowanie wody na jaz przez wykonanie zapory ziemnej. Pełne spiętrzenie zbiornika nastąpiło dopiero 9 kwietnia 1963 r., a uroczyste otwarcie 21 lipca 1963 r.

W 1979 r. stopień wodny w Dębem co prawda przetrwał groźną powódź, ale został poważnie uszkodzony. Powstały

duże wyrwy, uszkodzeniu uległ drenaż. Po powodzi prowadzono liczne prace naprawcze. W latach 1993–1994 wybudowano próg stabilizujący za zaporą.

NIE TAKIE MAŁE JEZIORO

Powszechnie uważa się, że Jezioro Zegrzyńskie rozciąga się na odcinku Narwi od Serocka do Dębego, tymczasem cofka sięga do Gnojna za Pułtuskiem (na Narwi) i do Barcic (na Bugu). Zbiornik ma długość 41 km (na Narwi) i powierzchnię 30,3 km².

W skład stopnia wodnego Dębe wchodzi: elektrownia o mocy 20 MW, jaz

pięcioprzęstowy oraz zapora czołowa o długości 230 m i wysokości 14 m. Głównymi urządzeniami elektrowni są turbozespoły złożone z generatorów i turbin wodnych Peltona, Francis i Kaplana.

Jezioro Zegrzyńskie ma 89 mln m³ pojemności, a zapory boczne 62 km długości. Naokoło zbiornika zbudowano 14 pompowni, które umożliwiają wprowadzenie do jeziora wód z rzów i cieków.

Dam in Dębe

The location for the dam in Dębe was established in 1951 and the dam itself was built from 1957 to 1963. It was later damaged in the great flood of 1979, but the damages were repaired.

The river barrage includes a 20 MW hydroelectric power plant, a five-span weir, and the 230 m long and 14 m high frontal dam. The turbine generator sets in the hydroelectric power plant include power generators and Pelton, Francis and Kaplan turbines. The construction of the dam in the 1960s also created Lake Zegrzyńskie – a 41 km long artificial water reservoir which has since become one of the favourite weekend destinations for thousands of citizens of the Warsaw metropolitan area.

Widok od strony wschodniej na elektrownię i jazy, fot. Mirosław Pakuła

Jadwisin

Pałac Radziwiłłów – czar książęcej rezydencji

Pałac Radziwiłłów – czar książęcej rezydencji

Każdy, kto dotrze do pałacu ukrytego pośród zieleni obszernego parku, jest zauroczony. Piękny obiekt wydaje się renesansowym zabytkiem, a tymczasem został zbudowany dopiero w ostatnich latach XIX w.

Rezydencja powstała po tym, jak Jadwiga i Maciej Radziwiłłowie byli zmuszeni opuścić Zegrze w związku z planowaną budową rosyjskiej twierdzy. Na miejsce budowy nowej siedziby rodowej wybrali swój las położony kilka kilometrów na północ od Zegrza, fragment dawnej Puszczy Serockiej przylegający do Narwi. W latach 1896–1898 na wykarczowanym terenie powstał obiekt w modnym wówczas kostiumie nawiązującym do francuskiego renesansu. Projekt wykonał François Arveuf (1850–1902), autor planów kilku pałaców w Warszawie oraz pawilonu pałacu w Spale. Maciej Radziwiłł nazwał pałac na cześć żony – Jadwisinem.

Po pierwszych właścicielach, Jadwidze i Macieju Radziwiłłach, pałac przejął ich syn Maciej Mikołaj ze swoją żoną Różą z Potockich. W sierpniu 1920 r. tuż przy rezydencji znajdowała się linia frontu. Żołnierze walczący z bolszewikami kwaterowali w pałacu i żywili się, za

zgodą właściciela, mięsem danieli hodowanych w parku.

Po zakończeniu wojny dobrami Radziwiłłów krótko zarządzał syn Róży i Macieja, Artur, a potem objął je, razem z pałacem, inny syn, Konstanty, ożeniony z Marią Żółtowską.

TAJEMNICA STAREGO RODU

W 1928 r. w pałacu i jego okolicach nakręcono niemy film „Tajemnica starego rodu” (reż. Emil Chaberski, Zbigniew Gwiazdowski). W melodramacie, w aż dwóch rolach (córki księcia Alicji i córki rybaka Lidii) wystąpiła gwiazda przedwojennego kina Jadwiga Smosarska.

ULUBIONE MIEJSCE PREMIERA

Pałac upodobał sobie długoletni komunistyczny premier Józef Cyrankiewicz. Często przyjeżdżał tu w weekendy z Warszawy czarnym mercedesem. To podobno jemu mieszkańcy Legionowa zawdzięczają pierwszy wiadukt kolejowy. Decyzję o budowie Cyrankiewicz miał podjąć po kłótni z kolejowym dróżnikiem, gdy jechał do Jadwisina.

Fragment elewacji wschodniej, fot. Mirosław Pakuła

Obiekt pozostawał w rękach Radziwiłłów do 1939 r. Już 10 września zajęli go Niemcy. Maria Radziwiłłowa, która uciekła z pałacu na początku wojny, wróciła do Jadwisina po upadku Warszawy, ale nie mogła już mieszkać w swojej nieruchomości. Po powrocie męża,

który walczył z Niemcami, osiedlili się wraz z dziećmi w domku na skraju pałacowego parku. Na wiosnę 1940 r. zostali wypędzeni do Arciechowa po drugiej stronie Narwi. Do pałacu już nigdy nie wrócili. Konstanty, oficer Armii Krajowej, został zamordowany przez

Jadwisin

Pałac Radziwiłłów – czar książęcej rezydencji

Niemców w Zegrzu 14 września 1944 r., a Maria z dziećmi osiadła po wojnie w Warszawie.

W wyniku reformy rolnej majątek ziemski Radziwiłłów został rozparcelowany. Jego część przejęła Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa z przeznaczeniem na gospodarstwo ogrodnicze. Potem powstało Państwowe Gospodarstwo Rolne.

Pałac trafił w ręce Ministerstwa Oświaty. W 1960 r. przejęła go Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Od tego czasu pilnie strzeżona rezydencja stała się miejscem szkoleń i wypoczynku komunistycznych działaczy.

Po przemianie ustrojowej pałac otworzył się dla innych gości i prowadził komercyjną działalność hotelowo-gastronomiczną.

Z czasem, z uwagi na niską rentowność, zaprzestano jej, a obiekt, który był tylko doraźnie remontowany, zaczął popadać w ruinę.

W 2007 r. Albert Radziwiłł, ostatni żyjący syn Marii i Konstantego, wystąpił na drodze sądowej o zwrot rodowej własności. Pałac odzyskali spadkobiercy Alberta dopiero w 2016 r. Dziś właścicielem obiektu jest osoba prywatna.

Pałac o powierzchni 2 tys. m² wyróżnia się nieregularnym planem z wieloma asymetrycznie usytuowanymi bryłami. Ściany licowane są cegłą klinierową w kolorze ciemnobrunatnym. Całość pokryta została mansardowym dachem z drewnianymi lukarnami. Obiekt był bardzo nowoczesny – miał

nawet bieżącą wodę i kanalizację. Nad wejściem głównym widnieje monogram pierwszych właścicieli, natomiast od strony rzeki w ryzalicie umieszczono herby rodowe: „Ślepowron” – Krasieńskich i „Trąby” – Radziwiłłów.

Obok pałacu wzniesiono dwie piętrowe oficyny połączone parterowym budynkiem wozowni. W oddaleniu powstała stajnia. Po II wojnie światowej w pobliżu rezydencji wybudowano basen i stołówkę, do której prowadzi z pałacu podziemny tunel. Rezydencja otoczona jest stuhektarowym parkiem urządzonym po 1900 r., obecnie rezerwatem przyrody.

Obiekt został wpisany do rejestru zabytków 20 grudnia 1961 r. pod nr. 1039/305.

Palace in Jadwisin

The palace in Jadwisin was built by Jadwiga and Maciej Radziwiłł who were forced to abandon their ancestral home in Zegrze due to the construction of the Russian fortress.

For their new home, they chose a site located several kilometres north of Zegrze, in the forest owned by their family. Designed by François Arveuf and built from 1896 to 1898, the palace's architectural style was heavily inspired by French Renaissance. It remained in the hands of the Radziwiłł family until 1939. After World War II, the palace was nationalized and turned into a holiday and conference centre for prominent activists of the communist authorities. After the fall of communism in 1989, the palace was converted into a hotel and a restaurant. It is privately owned today.

Widok od strony zachodniej, fot. Artur Spodobalski

Obserwatorium – środek przedwojennej Polski

W 1929 r. w Borowej Górze wyznaczono centralny punkt astronomiczny dla nowego pomiaru państwa. Można więc powiedzieć, że Borowa Góra stała się wówczas geodezyjnym środkiem przedwojennej Polski. W latach 30. XX w. zbudowano tam obserwatorium, które funkcjonuje do dzisiaj.

Sieć triangulacyjna (zespół punktów geodezyjnych niezbędnych do opracowania map) w każdym z trzech zaborów była wykonana w innym układzie współrzędnych. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zachodziła konieczność jej ujednoczenia i odbudowy. Stworzono wówczas sieć triangulacyjną w postaci łańcuchów z północy na południe i ze wschodu na zachód. Na przecięciu dwóch takich łańcuchów leżała Borowa Góra, która stała się początkiem geodezyjnego układu odniesienia pn. „Borowa Góra”.

Obserwacje astronomiczne rozpoczęto w 1929 r. od wyznaczenia różnicy długości astronomicznej między Obserwatorium Paryskim a punktem w Borowej Górze. Prace te prowadzili dr Antoni Czeczott z Ministerstwa Robót Publicznych i dr Jan Krassowski z Wojskowego Instytutu Geograficznego. Szerokość astronomiczną punktu oraz azymut astronomiczny Borowa Góra-Modlin wyznaczyli w drugiej połowie 1930 r. i ten

moment uznaje się za początek działalności stacji w Borowej Górze.

W 1932 r. stacja borowogórska została podporządkowana Biuru Geodezyjnemu Ministerstwa Komunikacji. W 1936 r. wzniesiono żelbetową wieżę trójnożną do zawieszania pionu przy badaniu poziomej osi instrumentów przeznaczonych do pomiaru azymutu (budowla istnieje do dzisiaj), wybudowano żelbetowy statyw nad głównym punktem triangulacyjnym i obsypano go ziemią, tworząc kopiec o wysokości 7 m. W 1937 r. ukończono piętrowy, murowany budynek laboratoryjno-mieszkalny. Ogrodzony teren obserwatorium astronomicznego o powierzchni ok. 2 ha utrzymywany był częściowo w formie ogrodu z drzewami owocowymi i trawnikami.

Działalność stacji przerwał wybuch II wojny światowej. Niemcy wywieźli wszystkie instrumenty, a w budynku urządzili posterunek Grenztrotz (straży granicznej), którego działalność związana była z nadzorowaniem przebiegającej wzdłuż Narwi granicy pomiędzy Generalną Gubernią i Rzeszą. W czasie walk rosyjsko-niemieckich na jesieni 1944 r. budynek mieszkalny oraz inne budowle uległy zniszczeniu. Kopiec nad podstawowym punktem triangulacyjnym wraz z żelbetowym szkieletem i piwnicą został zniszczony na skutek wybuchu miny. Zdemolowano ogród, wycięto drzewa, zrujnowano ogrodzenie, a na terenie obserwatorium

Wieża z 1936 r. pomocna przy badaniu instrumentów do pomiaru azymutu, fot. Agnieszka Woźniakowska

wydobywano żwir. W takim stanie stację przejął w 1945 r. Główny Urząd Pomiaru Kraju.

Na początku lat 50. XX w. odbudowano budynek i betonowe słupy pod instrumenty astronomiczno-geodezyjne oraz odrestaurowano teren. Wyremontowano konstrukcję ziemno-betonową nad głównym punktem triangulacyjnym. Zakupiono nowe instrumenty pomiarowe. W 1952 r. obserwatorium przekazano Geodezyjnemu Instytutowi

Naukowo-Badawczemu (obecnie Instytut Geodezji i Kartografii). Na przełomie lat 60. i 70. wybudowano drugi budynek z przeznaczeniem na zakłady Instytutu i ciemnię fotograficzną (obecnie budynek mieszkalny dla pracowników). W latach 70. i 80. systematycznie wymieniano aparaturę pomiarową, ale prawdziwa rewolucja nastąpiła w latach 90., gdy zakupiono odbiorniki GPS. Wielotorowość badań prowadzonych w Obserwatorium

Jadwisin

Obserwatorium – środek przedwojennej Polski

Geodezyjno-Geofizycznym Borowa Góra umożliwiła dołączenie tej placówki do Europejskiej sieci ECGN (ang. European Combined Geodetic Network).

PODSTAWA PRZEDWOJENNYCH MAP

Układ współrzędnych „Borowa Góra”, którego centrum stanowiło obserwatorium, był pomocny przy tworzeniu map II Rzeczypospolitej. Używano go w kartografii aż do lat 50. XX w., kiedy wprowadzono układ „1942”.

Obiekt, mimo nazwy „Borowa Góra”, położony jest w Jadwisinie, przy ulicy Akcyjowej 2. Z czasów przedwojennych pochodzi trójnożna betonowa wieża z 1936 r. oraz budynek mieszkalny. Na terenie gminy zachowały się także repery (geodezyjne znaki wysokościowe) związane z powstaniem obserwatorium. Pierwszy z nich znajduje się przy skrzyżowaniu ulic Warszawskiej i Radziwiłła w Serocku (w pobliżu ronda 25-lecia Samorządu Gminnego), a drugi (sam słup, bez metalowego elementu) w Karolinie, przy skrzyżowaniu ulic Prostej i Promyka.

Observatory in Borowa Góra

In 1929, Borowa Góra was designated as the Central Astronomical Point for the new measurements of the state territory, which made it the land surveying centre of pre-WWII Poland. In the 1930s, the astronomical observatory was built which exists to this day. In 1936, the three-legged reinforced concrete tower was erected and the reinforced concrete tripod was built above the main triangulation point. In 1937, the two-storey laboratory and residential building was completed. The work in the observatory was interrupted by the outbreak of World War II. In the early 1950s, the building and concrete pillars for astronomical and land surveying equipment were rebuilt. At the turn of the 1960s and 1970s, a second building was erected for the Institute of Geodesy and Cartography, which also included a darkroom.

Folwark, figura, wąż – jadwisińskie sekrety

Przy głównej drodze w Jadwisinie – ulicy Jerzego Szaniawskiego – napotkamy pozostałości zabudowań folwarcznych, przydrożną figurę św. Stanisława Kostki z Dzieciątkiem, a dalej zaczyna się urokliwy wąż schodzący do Narwi.

Folwark powstał w XIX w. i był największy spośród folwarków znajdujących się na terenie dóbr ziemskich Zegrze należących do książąt Radziwiłłów. Składał się z wielu mniejszych i większych, murowanych i drewnianych budynków – obór, stajni, stodół, spichlerzy, szop i innych. Szczególnym obiektem

był, dziś już nieistniejący, ośmiorak – budynek mieszkalny dla pracowników, który stał przy ulicy Dworkowej. W jego miejscu znajduje się nowy, komunalny budynek mieszkalny. W całości zachowała się między innymi obora należąca do folwarku.

Po II wojnie światowej folwark został znacjonalizowany. Teren przejęło Państwowe Gospodarstwo Rolne, a później Instytut Ziemniaka. Dziś obszar ten jest w większości własnością Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin.

Przy skrzyżowaniu ulic Szaniawskiego i Dworkowej stoi figura św. Stanisława Kostki z Dzieciątkiem. Została wykonana w 1849 r. przez Ludwika Kauffmanna dla kościoła w Zegrzu. W 1894 r., po

Zabytkowa obora przy ulicy Konwaliowej, fot. Mirosław Pakuła

Jadwisin

Folwark, figura, wąż – jadwińskie sekrety

rozbiórce tego kościoła (w jego miejscu powstała cerkiew) figurę przeniesiono do Jadwisina. Przez lata rzeźba niszczała, jakiś czas była nawet pomalowana farbą olejną. W 2005 r. staraniem władz gminy została odnowiona.

Na końcu ulicy Szaniawskiego zaczyna się Wąż Szaniawskiego. Ten naturalny parów jest typowy dla wysokiej skarpy nadnarwiańskiej na odcinku między Pułtuskim a Serockiem. Przez wąż wiedzie droga do Zegrzynka – osady, w której istniał kiedyś dworek, potem młyn i letnisko. W 1977 r. utworzono tam rezerwat przyrody, nazywając go od nazwiska znanego dramaturga Jerzego

Szaniawskiego, który mieszkał w Zegrzynku. Na terenie rezerwatu o pow. 13 ha znajdują się 34 pomniki przyrody, w tym 2 głazy narzutowe.

WZOROWY FOLWARK

Folwark Radziwiłłów, zwłaszcza za czasów książąt Macieja Józefa i Macieja Mikołaja (przełom XIX i XX w.), słynął z hodowli bydła i koni. Do wzorowo prowadzonej obory kierowano słuchaczy kursów kontroli obór, a konie pochodzące z majątku zdobywały nagrody na wystawach rolniczych.

Manor in Jadwisin

Built in the 19th century, the manor in Jadwisin was the largest manor in the Zegrze estate owned by the Radziwiłł dukes. It was nationalized after World War II. The best-preserved structure of the manor is the barn.

At the intersection of Szaniawskiego and Dworkowa street, you can see the statue of St Stanisław Kostka with Child. The statue was sculpted by Ludwik Kauffman in 1849 for the church in Zegrze. In 1894, after the church was demolished (and replaced by an Eastern orthodox temple), the statue was relocated to Jadwisin, where it remains today. The end of Szaniawskiego street marks the entrance to the Szaniawski Gorge. In 1977, the gorge was turned into a nature reserve and named after the famous playwright Jerzy Szaniawski who used to live in the nearby Zegrzynek. The nature reserve covers the area of 13 hectares and includes 34 nature monuments, including 2 glacial erratics.

Dwór Szaniawskich – utracona samotnia pisarza

Po modrzewiowym dworze w Zegrzynku zostały właściwie tylko prowadzące do niego betonowe schody z lat 20. XX w. Ponad dwustuletnią historię obiektu zakończył tragiczny pożar.

Dworek wybudowano prawdopodobnie ok. 1838 r. dla rodziny Krasieńskich, właścicieli dóbr ziemskich Zegrze. Był położony na malowniczej skarpie nad Narwią, na skraju Puszczy Serockiej. Według niektórych przekazów dworek stanowił miejsce spotkań członków loży masońskiej, do której należeli przedstawiciele rodu Krasieńskich.

W 1856 r. dwór i okoliczny teren wydzierżawiła spółka zbożowa z Warszawy, która w 1860 r. wybudowała młyn parowy. W 1880 r. zakład był własnością spółki Stanisława Kropiwnickiego, który zaproponował posadę dyrektora młyna Zygmuntovi Szaniawskiemu.

Zygmunt Szaniawski był nie tylko doskonałym zarządcą młyna, ale też sprawnie kierował towarzyszącym mu gospodarstwem rolnym. Angażował się także jako społecznik, a oboje z żoną Wandą byli mecenasami kultury.

Okres prosperity Zegrzynka przerwał pożar młyna w 1901 r. Obiekt nie został odbudowany, ale Szaniawski znalazł inny sposób na działalność gospodarczą. Urokliwa okolica była idealna do

Dworek w 1965 r., fot. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie

Jadwisin

Dwór Szaniawskich – utracona samotnia pisarza

utworzenia letniska. Goście mieszkali w budynkach pofabrycznych, a stołowali się we dworze. Pensjonat cieszył się niezwykłą popularnością wśród warszawskich elit kulturalnych, o uroku Zegrzynka rozpisywała się z zachwytem warszawska prasa.

Niedługo po sprowadzeniu się Szaniawskich do Zegrzynka, 10 lutego 1886 r. urodził się ich syn Jerzy. Przyszły pisarz uczęszczał do warszawskiego gimnazjum, potem studiował w Lozannie. Kiedy zmarli jego rodzice, Jerzy został właścicielem Zegrzynka. Po wybuchu II wojny światowej uciekł do Warszawy, a po jej zakończeniu zamieszkał w Krakowie. W 1950 r. wrócił do zdewastowanego dworu, żył w nędzy i musiał mierzyć się z wrogością władzy ludowej.

Schody do dworku wykonane w latach 20. XX w., fot. Agnieszka Woźniakowska

Po śmierci Stalina jego sztuki ponownie grano, jednak szczyt kariery miał za sobą. Pogrążył się w samotnym życiu, nie rozumiejąc zmieniającego się świata. W latach 60., na swoje nieszczęście, wydzierżawił kawałek ziemi pod budowę ośrodka PTTK (dziś Klub Miła). Od momentu powstania obiektu nachodzili go ciekawscy turyści. W tej sprawie pisał nawet skargi.

ZNANI GOŚCIE

W dworku Szaniawskich gościł znani ludzie kultury, między innymi: Maria Konopnicka, Eliza Orzeszkowa, Jadwiga Łuszczewska (Deotyma), Ignacy Kraszewski, Juliusz Osterwa, Stefan Jaracz, Aleksander Zelwerowicz, Jadwiga Smosarska.

DWOREK W FILMACH

Dworek możemy obejrzeć w dwóch filmach. Pierwszy z nich, melodramat „Zabawka” w reżyserii Michała Waszyńskiego, nakręcono w 1933 r. Drugi film, dramat wojenny „Lotna”, wyreżyserował Andrzej Wajda w 1959 r.

Niespodziewanie, w wieku 76 lat, Jerzy ożenił się. Jego wybranką została malarka Wanda Anita Szatkowska. Kobieta o wybujałych ambicjach, prawdopodobnie

szalona, ale kochająca na swój sposób Szaniawskiego, była z nim do końca jego życia. Jerzy Szaniawski zmarł 16 marca 1970 r. w Warszawie. Siedem lat później spłonął doszczętnie jego dworek.

Okoliczności zniszczenia dworu są do dzisiaj niejasne. Pożar wybuchł późnym wieczorem 15 września 1977 r. Wdowa po pisarzu przybyła na posterunek milicji w Serocku tłumacząc, że w dworku są złodzieje. Gdy milicjant przybył na miejsce, obiekt już płonął. Straż pożarna wezwana z Legionowa właściwie tylko dogasiła zgliszcz. Oprócz dworku przepadła spora część pamiątek po dramaturgu, w tym jego niepublikowane sztuki.

Pożar wznieśli prawdopodobnie dwaj mężczyźni, którzy mogli być gośćmi Wandy lub zwykłymi złodziejami. Zginęli w płonącym budynku, gdyż gospodyni

zamknęła drzwi na klucz. Według innej wersji to ona sama podpaliła dworek, ale tego już się nie dowiemy.

Dwór był drewniany i otynkowany, posadowiony na planie prostokąta, o regularnej bryle, parterowy, z mieszkalnym poddaszem pokrytym dachem naczółkowym o połaciach krytych gontem, z symetrycznie rozmieszczonymi facjatkami. Pięcioosiową elewację frontową zdołał jednoosiowy czterokolumnowy ganek toskański zwieńczony trójkątnym szczytem. Kolumny ganku również były drewniane i otynkowane. Prostokątne otwory okienne udekorowano profilowanymi opaskami. Wnętrza miały układ dwutraktowy, z sienią na osi i przejściami do następných pomieszczeń. Z prawej strony od sieni mieścił się salon.

Mansion in Zegrzynek

The concrete stairs from the 1920s are the only remains of the mansion in Zegrzynek which was built around the year 1838 for the Krasieński family. In 1856, the nearby land was leased by a grain company from Warsaw which built a steam mill in 1860. Zegrzynek's prosperity ended abruptly with the fire of the mill in 1901. The mill was not rebuilt but its manager, Zygmunt Szaniawski, found another way to stay in business – the beautiful area was a perfect spot for a holiday resort. After his parents' death, the ownership of Zegrzynek passed to Jerzy Szaniawski, a well-known playwright. He died in 1970 and the mansion burned down to the ground 7 years later. The exact circumstances of the fire, which broke out late in the evening on September 15th, 1977, have never been fully clarified.

Ruiny młyna – echo fabrycznej przeszłości

Pośród drzew na nadnarwiańskiej skarpie w Zegrzynku ukryte są ceglane fragmenty młyna, kamień młyński, kamienne fundamenty budynków osady zakładowej, murowane piwnice, tzw. lodownie oraz dwa słupy bramne. To pozostałości fabrycznej świetności Zegrzynka.

W 1856 r. spółka Aleksandra Łapińskiego wydzierżawiła kilkadziesiąt hektarów od Jadwigi Krasieńskiej, właścicielki dóbr ziemskich Zegrze. Teren był położony na nadnarwiańskiej skarpie, zaledwie 3 km na północ od Zegrza, stąd zapewne przylgnęła do tego miejsca nazwa Zegrzynek. W 1860 r. powstał tam młyn parowy oraz osada fabryczna z domami dla pracowników.

Kolejnym właścicielem zakładu była spółka Rajchmana i Wolffa, a w 1880 r. młyn przeszedł na własność spółki Stanisława Kropiwnickiego. Dokonano wówczas gruntownej i kosztownej (kilkadziesiąt tysięcy rubli) modernizacji młyna – wprowadzono tzw. francuski system mielenia.

Zboże do produkcji dostarczali okoliczni właściciele ziemscy i chłopi. Mąka była sprzedawana w okolicznych wsiach i miasteczkach a otręby wywożono berlinkami nawet do Gdańska.

Zakładem zarządzał dyrektor, który miał do dyspozycji dwóch pracowników

kantorowych (biurowych). Bezpośrednio pracą młyna kierował majster z dwoma pomocnikami. Oprócz tego w zakładzie byli zatrudnieni: maszynista, czeladnicy, stolarz, blacharz, rymarz i cieśla. Zakładowi towarzyszyło gospodarstwo rolne i pasieka, którymi zarządzał ogrodnik. Byli też nauczyciel i sklepowa, furmani i stróże. W zakładzie pracowało wielu mieszkańców okolicznych wsi wykonujących proste prace fizyczne.

„ANTYCZNE” RUINY

Ruiny spalonego w 1901 r. młyna stały dosyć długo i stanowiły niezwykły anturaż dla powstałego letniska. Malowniczość murów powodowała skojarzenia z antycznymi ruinami. Obraz taki został uwieczniony na kilku fotografiach sprzed I wojny światowej.

SZCZYT TECHNIKI, JAKOŚCI I WYDAJNOŚCI

Zegrzynecki zakład należał do najnowocześniejszych nie tylko w Królestwie Polskim, ale i w całej Europie. Słynął z doskonałej jakości mąki. Roczny przerób mógł wynieść do 70 tys. korców zboża (ok. 8,4 mln litrów).

Jeszcze w latach 80. XIX w. dyrektor młyna Zygmunt Szaniawski planował utworzenie straży ogniowej (pożarnej).

Gdyby istniała, być może udałoby się uratować zakład. Pożar wybuchł 2 maja 1901 r. Wywołała go iskra z żubrownika – urządzenia służącego do zdzierania grubych plew z ziaren. Łatwopalny pył w powietrzu wzmógł pożar, który strawił młyn, magazyn ze zbożem i jeden z domów pracowników. Młyn był ubezpieczony, ale nie odbudowano go. Prawdopodobnie chodziło o bliskość istniejącej już wówczas twierdzy w Zegrzu i zakaz budowania wysokich obiektów w jej pobliżu. Zaradny Szaniawski uczynił z Zegrzynka letnisko i od tego momentu miejscowość miała właśnie taki charakter.

Młyn postawiono z cegły. Miał trzy piętra, poddasze i piwnice. W obiekcie zastosowano sześć dubeltowych walców, które były chłodzone powietrzem. Zamontowano także windy do transportu

Otwarcie młyna w 1860 r., fot. „Tygodnik Ilustrowany” 1860, nr 40

zboża i mąki. Urządzenia były zasilane lokomobilą parową systemu Wolffa o mocy 150 koni parowych (nieco ponad 150 koni mechanicznych).

W pobliżu znajdował się modrzewiowy dworek Krasieńskich, zbudowany wcześniej, w którym mieszkał dyrektor młyna, oraz kilka domów przeznaczonych na biuro i mieszkania pracowników.

Mill

In 1856, the company owned by Aleksander Łapiński leased several dozen hectares of land in Zegrzynek from Jadwiga Krasieńska, the owner of the Zegrze estate.

In 1860, a three-storey steam mill and a mill town were built there. The ownership of the mill then passed over to the company owned by Rajchman & Wolff company, and in 1880, the mill was acquired by Stanisław Kropiwnicki's company. In 1901, the mill was devastated in a fire, along with the grain warehouse and the house of one of the workers. The mill was not rebuilt; the manager of the plant, Zygmunt Szaniawski, turned Zegrzynek into a holiday resort which it remains to this day. The only remains of the old mill are a fragment of the cellars and the milling stone.

Kania Nowa

Cmentarz ewangelicki –
wspomnienie niemieckich osadników

Cmentarz ewangelicki – wspomnienie niemieckich osadników

Na nieczynnym dziś ewangelickim cmentarzu w Kani Nowej są pochowani niemieccy koloniści z okolicznych wsi. Ta niewielka nekropolia przypomina o historii osób z innego kraju, które przez stulecie żyły na naszej ziemi.

Na początku XIX w. właściciele dóbr ziemskich sprowadzali osadników z przeludnionych Niemiec. Czasem kolonistów nazywano „olędrami”, chociaż określenie to było związane z potomkami menonitów z okolic Nowego Dworu i Kazunia, którzy przybyli z Holandii. Później zaczęto nazywać tak wszystkich kolonistów, także Niemców.

Koloniści dostawali do uprawy tereny trudne, często podmokłe, z którymi jednak doskonale sobie radzili. Wszystko odbywało się na zasadzie umowy osadniczej zawieranej z właścicielem ziemi. Przez pierwsze kilka lat obowiązywała tzw. wolnizna, czyli czas, w którym osadnicy nie musieli płacić podatków. Musieli natomiast wybudować dom i zorganizować gospodarstwo.

W 1841 r. w Nowej Wsi mieszkało 46 kolonistów, w Łasze 144, w Kani Niemieckiej (dziś Kania Polska) 49, w Bindugach i Tusinie po 25 osób. W późniejszym

okresie liczba osadników wzrosła, ale po wybuchu I wojny światowej władze carskie deportowały ich w głąb Rosji. Po zajęciu terenów przez Niemców latem 1915 r. część osadników wróciła i żyła tu do końca II wojny światowej. Po wojnie zostało prawdopodobnie tylko dwoje Niemców – Daniel Wedman w Łasze oraz Matylda Lidtke w Nowej Wsi.

Niemcy nie mieli na naszym terenie własnej parafii ani świątyni, należeli do parafii ewangelicko-augsburskiej w Pułtusku utworzonej w połowie XIX w.

SZANOWANY NIEMIEC

Daniel Wedman, osadnik niemiecki z Łachy, był ciekawą postacią i człowiekiem bardzo szanowanym przez polskich sąsiadów. W czasie okupacji niemieckiej odmówił podpisania volkslisty i trafił z żoną do Oświęcimia. Wrócił w 1946 r. W Łasze żył do śmierci w 1987 r. Jest patronem jednej z tamtejszych ulic.

Cmentarz znajduje się tuż przy ulicy Serockiej. Jest ogrodzony. Zachowały się na nim zaledwie dwa nagrobki. W 2004 r. władze miasta i gminy Serock podjęły działania na rzecz uporządkowania cmentarza. Na wprost wejścia

został wówczas ustawiony głaz, a na tablicy wyryto cytaty z wiersza Johanna

Wolfganga Goethego z 1780 r. pt. „Über allen Gipfeln” („Ponad wzgórzami”).

Cemetery in Kania Nowa

The closed Protestant cemetery in Kania Nowa is the final resting place of German colonists who came to the region in the 19th century and settled in the villages of Nowa Wieś, Łacha, Kania Niemiecka (known today as Kania Polska), Bindugi and Tusin. The number of settlers grew in later years, but after the outbreak of World War II, the authorities of the Russian Empire deported them deep into Russia. After the area was captured by the German troops in 1915, some of the settlers returned and lived there until the end of World War II. Only two headstones remain in the cemetery. In 2004, the authorities of Serock cleaned up the cemetery and installed a memorial boulder with a plaque in front of the entrance; on the plaque, a fragment of Johann Wolfgang Goethe's 1780 poem "Über allen Gipfeln".

Tablica z fragmentem wiersza Johanna Wolfganga Goethego, fot. Agnieszka Woźniakowska

Widok na grodzisko od strony ulicy Radzywińskiej, fot. Artur Spodobalski

Grodzisko – ślady wczesnego średniowiecza

Niewielkie wzgórze – kopiec przy ulicy Radzywińskiej w Serocku – jest nazywane „Barbarką”. To miejsce przypominające najstarsze dzieje Serocka – czasy wczesnego średniowiecza.

Potwierdzenie istnienia w tym miejscu średniowiecznego grodu przyniosły badania archeologiczne prowadzone w latach 60. XX w. Gród zbudowano na miejscu wcześniej niezasiedlonym, najprawdopodobniej w połowie X w. Jego budowa związana była z włączeniem ziem nad Narwią do państwa pierwszych Piastów. Gród został zniszczony w XIII w., prawdopodobnie w trakcie jednego z najazdów pruskich lub litewskich.

Grodzisko położone jest na wysokim prawym brzegu Narwi, niedaleko ujścia Bugu. Ma kształt owalu zbliżonego do czworoboku o wymiarach 45 na 30 m. Jego obecna forma jest silnie przekształcona, z nieczytelnymi już wałami.

W czasie badań archeolodzy znaleźli pozostałości wałów drewniano-ziemnych, relikty drewnianych budynków, paleniska i ślady codziennego życia: skorupy glinianych naczyń, kości zwierzęce oraz szczególnie liczne ości i łuski rybie, wskazujące na to, że mieszkańcy grodu umieli korzystać z zasobów przepływającej obok rzeki. W czasie badań na grodzisku znaleziono także dwie srebrne monety: XI-wieczny denar wybity zapewne w jednej z mennic saskich oraz dirhem wybity w latach 1005–1006 w mieście Uzgen, wchodzącym

archeologiczne pozwoliły także ustalić, że w XV–XVII w. w miejscu grodziska znajdował się cmentarz i kaplica.

„BARBARKA”

Powszechnie używana do dzisiaj nazwa wzgórza grodowego pochodzi od patronki kaplicy, która powstała tam w XVII w – św. Barbary. Święta jest opiekunką flisaków, zawodu powszechnie wykonywanego przez mieszkańców Serocka co najmniej od XVI w.

W czasie II wojny światowej Niemcy urządzili na szczycie grodziska letnią kawiarnię. Schody do niej wykonali z macew zabranych z cmentarza żydowskiego w Serocku. Począwszy od lat 90. XX w. macewy są stopniowo przenoszone na pierwotne miejsce.

wówczas w skład rozległego państwa rządzonego przez muzułmańską dynastię Karachanidów, obejmującego dzisiejszy Turkmistan, Uzbekistan i Kirgistan. Badania

Burgh Hill in Serock

The small hill is known among the locals as “Barbarka”. The archaeological digs in the 1960s confirmed that a burgh (fortified settlement) existed there in the Middle Ages. The burgh was built on a previously unsettled hill in mid-10th century; its emergence was related to the incorporation of the lands by the Narew River to the early Piast state. The settlement was destroyed in the 13th century, probably during a raid. The burgh has a 45x30 m oval, but its current shape is far removed from its original form. During World War II, the Germans opened a summer cafe on top of the hill. The steps to the cafe were built using the matzevahs from the Serock Jewish cemetery. Since the 1990s, the matzevahs are gradually returned to their original sites.

Serock

Rynek – serce miasta

Rynek – serce miasta

Układ rynku i ulice wychodzące z jego naroży to pozostałość z początków miasta lokowanego na prawie chełmińskim w XV w. Rynek zawsze stanowił serce miasta. Tu odbywał się i nadal odbywa handel oraz miejskie uroczystości.

W latach 1848–1849 na rynku położono bruk, który istnieje do dziś. Zabudowę wokół placu, głównie drewnianą, strawił wielki pożar miasta w 1893 r. Po tym kataklizmie pojawiły się wokół rynku mury, parterowe i piętrowe kamienice, ale z powodu zniszczeń w czasie II

wojny światowej zachowało się tylko kilka – obecnie mają one numery 1, 5, 14 i 16. Budynki te zostały wpisane do rejestru zabytków w latach 1999–2000.

FILMOWY RYNEK

Kamienica Sajnogów, położona w północnej pierzei rynku (nr 5), pojawiła się w filmie Janusza Zaorskiego „Partita na instrument drewniany” (1975). Obiekt ten oraz inne budynki na rynku można też obejrzeć w filmach: „Jedenaste przykazanie” Janusza Kondratiuka (1971) i „Lekcja martwego języka” Janusza Majewskiego (1979).

Widok na Rynek od strony południowo-wschodniej, fot. Artur Spodobalski

W połowie lat 90. XX w. podjęto działania mające na celu odbudowę historycznego układu urbanistycznego, dzięki temu sukcesywnie

wypełniały się pierzeje rynku. W latach 1994–1997 wzniesiono siedzibę władz miejskich – ratusz nawiązujący stylem do neoklasycyzmu.

Ratusz oddany do użytku w 1997 r., fot. Agnieszka Woźniakowska

Town Square in Serock

The layout of the town square in Serock and the streets extending from it has not changed since the incorporation of the town under Kulm law in the 15th century. The town square has always been the heart of Serock, a place for trade and official ceremonies. From 1848 to 1849, the square was paved with cobblestones. The predominantly wooden buildings around the town square were destroyed in the great fire that devastated Serock in 1893. Following the disaster, new single- and two-storey masonry tenement houses were erected. At numbers 1, 5, 14 and 16, you can see the original buildings. In mid-1990s, works began on restoring the historical urban arrangement of the town. In subsequent years, the frontages of the town square would gradually be filled with new buildings. From 1994 to 1997, a new town hall was built inspired stylistically by Classicist Revival. It has served as the seat of the town authorities ever since.

Serock

Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny – duma i wizytówka miasta

Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny – duma i wizytówka miasta

Serocka świątynia jest jednym z najstarszych zabytków w mieście, powiecie legionowskim i na Mazowszu. Późnogotycki kościół miał wiele szczęścia – nie zniszczyły

go zawieruchy wojenne i pożary. Dotrwał nienaruszony do dzisiejszych czasów i jest wizytówką miasta.

Ceglaną świątynię zaczęto wznosić ok. roku 1524. Budowę kościoła za inicjował ówczesny proboszcz serocki ks. Wojciech Popielski z Popielzyna, sekretarz i kanclerz ostatnich udzielnych książąt mazowieckich. Ufundowali ją

Widok na kościół od strony ulicy św. Wojciecha, fot. Agnieszka Woźniakowska

Widok od strony wschodniej, fot. Artur Spodobalski

wspomniani książęta Stanisław i Janusz III. Pierwszymi budowniczymi byli prawdopodobnie: murator Maciej Gazdała i mistrz Wawrzyniec z Serocka.

KULA ARMATNIA W ŚCIANIE

W północną ścianę zewnętrzną kościoła jest wmurowany pocisk artyleryjski – pamiątka z okresu walk rosyjsko-niemieckich, które toczyły się tu latem 1915 r.

TU WZIĄŁ ŚLUB ZNANY PIŁKARZ

22 czerwca 2013 r. w serockim kościele wzięli ślub Anna Stachurska i Robert Lewandowski. Ceremonia była utrzymana w wielkiej tajemnicy – w mieście wiedziało o niej zaledwie kilka osób, a teren był ściśle obstawiony przez ochroniarzy.

Solidne wykonanie sprawiło, że dopiero w połowie XVIII w. kościół wymagał generalnego remontu. Pierwszym badaczem, który dostrzegł walory zabytkowe świątyni, był Kazimierz Stronczyński. W 1851 r. opisał ją, powstały również dwie akwarele obrazujące kościół. Kolejne wizerunki świątyni znamy już z fotografii Józefa Piusa Dziekońskiego. Ten sławny architekt nadzorował remont w latach 1913–1914. Kolejne remonty odbywały się w latach 1934 i 1938. Prowadzono je także kilkakrotnie po II wojnie światowej.

Kościół jest budowlą jednonawową, z czworoboczną wieżą od zachodu. Okna i portale obiektu zostały zamknięte od góry naprzemiennie półkoliście lub ostrołukowo. Na zewnątrz uwagę zwracają zwłaszcza cylindryczne baszty obronne. Nie mają one jednak spiralnych schodów. Wewnątrz kościoła uwagę zwracają: oryginalne żebrowe

Serock

Kościół pw. Zwiastowania NMP –
duma i wizytówka miasta

sklepienie w typie gwiaździsto-sieciowym oparte o półfilary ścian bocznych oraz ostrołukowe portale w prezbiterium. Rokokowy wystrój świątyni jest jednorodny i pochodzi z ostatniej ćwierci XVIII w. Ton nadają mu ołtarz główny, ambona i chrzcielnica na skraju

prezbiterium i nawy głównej oraz dwa ołtarze boczne. Obok kościoła znajduje się plebania wybudowana w latach 1898–1899.

Świątynia została wpisana do rejestru zabytków 20 grudnia 1961 r. pod nr. 1101/320.

Church in Serock

The Late Gothic temple is the oldest historic building in Serock and the Legionowo district, and one of the oldest in Mazovia in general. The construction works, initiated by the local priest Wojciech Popielski, began in 1524 or 1526, and were completed by the end of the century. The church was funded by the Dukes of Mazovia, Stanisław and Janusz III. It underwent multiples renovations, starting in the 18th century and then in 1913-14, 1934, 1938, and after World War II. The church is a single nave temple with a rectangular steeple on the western side. Inside, you can see the original stellar and network vault resting on the pilasters on the side walls, and the arched portals in the chancel. The rococo decorations originate from the last quarter of the 18th century.

Pozostałości twierdzy – ślady napoleońskiej przeszłości

Na terenie Serocka odnajdziemy zaledwie cztery miejsca przypominające, że istniała tu napoleońska twierdza. Pierwsze to pozostałości rawelinu zachodniego, dzieła fortyfikacyjnego wysuniętego przed wał. Znajdują się one na stadionie miejskim przy ulicy Pułtuskiej nr 47, jedno

czoło rawelinu zostało zaadaptowane na trybunę dla widzów. Drugie miejsce to fragment kurtyny (wału łączącego bastiony) i bastionu północnego (wielobocznego obiektu budowanego w załamaniach wału) położony między ulicą Pułtuską (na wysokości nr 88) a Retmańską (na wysokości nr 55). Trzecie stanowią wały – skarpa wzdłuż ulicy Zdrojowej, a czwarte to miejsce po działobitni – niewielkie wzniesienie przy skrzyżowaniu Napoleońskiej i Brukowej. O istnieniu

Wał i fosa rawelinu zachodniego, fot. Agnieszka Woźniakowska

twierdzy przypomina też, wyłącznie nazwą, ulica Zaokopowa biegnąca po fragmencie zachodniego obrysu twierdzy.

Powstanie twierdzy w Serocku jest związane z wkroczeniem wojsk napoleońskich na Mazowsze w 1806 r. Decyzję o ufortyfikowaniu miasta Napoleon podjął na przełomie 1806 i 1807 r. Wydany wówczas dekret dotyczył też Modlina i Pragi. W Serocku przewidywano budowę trójbastionowego obwodu, którego zadaniem miała być osłona przeprawy na Narwi oraz jej połączenia z Bugiem. Zadanie ufortyfikowania Serocka powierzono inżynierowi wojskowemu gen. François Chasseloup-Laubatowi. Zaplanowano bardzo krótki czas na realizację przedsięwzięcia – do wiosny 1807 r. – w związku z przewidywaną

decydującą rozprawą z Rosjanami. Ostatecznie pierwotny projekt twierdzy zmieniono, zwiększając liczbę bastionów, a do lipca 1807 r. wykonano jedynie nasypy – zarys przyszłej twierdzy.

Do budowy planowano zaangażować ok. 2 tys. żołnierzy francuskich i okolicznych chłopów, ci jednak uciekali z powodu niskich płac i ciężkich warunków pracy. Żeby utrzymać tempo robót sprowadzono chłopów spod Przasnysza. Średnio jednorazowo przy fortyfikacjach pracowało około tysiąca ludzi. Kryzys nastąpił latem 1807 r., w okresie żniw, kiedy musiano zwolnić część chłopów. Wielkim problemem był też permanentny brak żywności. W 1808 r. twierdza była po części gotowa, chociaż prace trwały aż do lat 1811–1812.

Serock

Pozostałości twierdzy – ślady napoleońskiej przeszłości

W maju 1807 r. serocka fortyfikacja miała swój chrzest bojowy. Na jej przedpolach po drugiej stronie Narwi Francuzi starli się z Rosjanami w okolicach Nowej Wsi i Popowa. W 1809 r. twierdza była bazą wypadową dla wojsk gen. Józefa Niemojewskiego (komendanta twierdzy) w czasie wojny Księstwa Warszawskiego z Austrią.

W czasie przygotowań do rozprawy Napoleona z Rosją w 1812 r. Serock był jednym z miejsc koncentracji wojsk. Po upadku Napoleona i utworzeniu Królestwa Polskiego twierdza zaczęła popadać w ruinę. W czasie powstania listopadowego stacjonowały w niej oddziały polskie przed wyprawą na gwardię w maju 1831 r. Po upadku powstania fortyfikacja serocka bezpowrotnie straciła znaczenie i przez kolejne lata zacierały się ślady po umocnieniach. Co prawda pod koniec XIX w. Rosjanie rozpatrywali reaktywację trójkąta strategicznego Modlin-Serock-Praga, ale ostatecznie to Zegrze zastąpiło Serock w czasie realizacji tej koncepcji.

Twierdza w Serocku miała półkolisty kształt i niejako wchłonęła istniejące miasto. Jej obwód stanowiły wały ziemne opalisadowane drewnem. Siedem bastionów twierdzy połączono kurtykami i wzmocniono rawelinami. Powstały też koszary. Zasadniczy teren fortyfikacji był zamknięty z trzech

stron wałami, a z czwartej Narwią, chociaż przewidziano umocnienia po drugiej stronie rzeki. Komunikację z nimi miały zapewnić dwa mosty. Pierwszy zamierzano postawić w pobliżu Wierzbicy (ostatecznie nie powstał), drugi zaś zbudowano w Serocku – na wprost grodziska „Barbarka”.

WIZYTY CESARZA

Cesarz Napoleon Bonaparte pojawił się w Serocku dwa razy. Pierwsza wizyta miała miejsce 30 stycznia 1807 r., w drodze z Warszawy aż za Olsztyn, druga – 10 grudnia 1812 r., w czasie odwrotu spod Moskwy. Mimo dużych mrozów i śniegów cesarz zwiedził wówczas obiekty twierdzy, następnie udał się do Warszawy, a stamtąd do Paryża.

FALSZYWE „NAPOLEONKI”

Budynki zajazdu pocztowego przy dzisiejszej ulicy Pułtuskiej w Serocku potocznie nazywane są „Napoleonkami” i kojarzone z pobytem cesarza. Obiekty powstały jednak nieco później – w latach 1824–1826, w trakcie budowy traktu drogowego Warszawa-Kowno-Petersburg.

Fortress in Serock

The fortress was built from 1806 to 1812 at the order of Emperor Napoleon Bonaparte. Surrounded by bulwarks with wooden stockade, the fortress had 7 bastions connected with curtains and reinforced with ravelins, as well as barracks. There are only 4 sites in Serock with any traces of the Napoleonic fortress.

The first one – the remains of the western ravelin (a detached outwork located in front of the curtain walls) – can be found in the municipal stadium in Pułtuska street. The second one is a section of the curtain and the remains of the northern bastion, located between Pułtuska and Retmańska streets. The third site is the bulwark in Zdrojowa street dating back to the initial period of fortress construction, while the fourth one – the former cannon stand – can be found at the intersection of Napoleńska and Brukowa streets.

Dawny zajazd pocztowy – gospodarstwo poczmistrza

Zespół budynków dawnego zajazdu pocztowego przy ulicy Pułtuskiej nr 13, 15, 17, mylnie nazywanych „Napoleonkami”, powstał w latach 1824–1828. Jego budowa była związana z powstaniem traktu wiodącego z Warszawy w kierunku północno-wschodnim – do Kowna i Petersburga. Na jego trasie co 20–30 km wznoszono zajazdy pocztowe. Pierwsza za Warszawą była placówka w Jabłonie (obiekt zachował się do dzisiaj), kolejna w Serocku, a następna w Pułtusku.

Zajazd był przede wszystkim bazą dla kurierów pocztowych, miejscem,

w którym mogli wymienić konie, zjeść, odpocząć, a nawet zanocować. Jego obsługa zabezpieczała także przejazdy rodziny cesarskiej i ważnych urzędników. Pierwszym poczmistrzem serockim był Jan Omyliński. W zajeździe znajdowało się wówczas 26 koni, 7 bryczek, 2 karety oraz sanie.

Pierwotnie zajazd składał się z czterech skrzydeł. Miał kształt prostokąta z położonym w środku dziedzińcem podzielonym na pół. Do dziś zachowały się trzy części: główna, stojąca równoległe do ulicy Pułtuskiej, oraz skrzydła usytuowane do ulicy szczytami. W obiekcie znajdowały się: pokoje służbowe i mieszkalne, stajnie, wozownia, składowy, drwalnia, lodownia, sieczkarnia, chlew i obora. Na dziedzińcu stacji

Serock

Dawny zajazd pocztowy – gospodarstwo poczmistrza

pocztowej wiodły dwie bramy zamknięte dwuskrzydłowymi wrotami. Przez bramy wjeżdżały konie kurierów i wozy pocztowe.

Obiekt, przeznaczony dziś na mieszkania komunalne, jest już częściowo zniekształcony, ale zachowuje ogólny układ.

Budynki zajazdu są wpisane do rejestru zabytków: d. zajazd – nr 1102/676 z 12 kwietnia 1962 r., d. stajnia i d. wozownia (skrzydła) – nr 957 z 22 maja 2000 r.

FURMANI-TRUCICIELE

W 1899 r. w zajezdzie masowo padały konie. Poczmistrz domyślał się, że są trute przez furmanów, ale żadnego nie złapał na gorącym uczynku. Ostatecznie udało się ująć dwóch woźniców, gdy podawali koniom zaprzężonym do omnibusu pocztowego chleb z arsenikiem. W ciągu roku otruli w ten sposób 16 koni.

Widok od ulicy Pułtuskiej, fot. Agnieszka Woźniakowska

Postmaster's Stage Stop in Serock

The buildings of the old postmaster's stage stop in Pułtuska street in Serock, known locally as "napoleonites", although they were built more than a decade after Napoleon Bonaparte's downfall. The stage stop was a part of the Petersburg Route and served mainly the couriers who could change horses there, eat something or even spend the night. The personnel of the stage stop also secured the passage for the Imperial family and ranking officials. Originally, the stage stop had four wings, but only three exist today. The complex had number of utility and residential rooms, stables, a carriage house, warehouses, a woodshed, an ice house, a chaff cutter, a pigsty and a barn. There used to be two gates leading to the courtyard. The stage stop has since been converted into public housing, but it still retains much of its original layout.

Budynek Izby Pamięci – od szkoły do muzeum

Dziewiętnastowieczny obiekt przy ulicy św. Wojciecha 1 ma bogatą historię. Wybudowany z przeznaczeniem na szkołę, stał się budynkiem mieszkalnym, a wreszcie siedzibą Izby Pamięci i Tradycji Rybackich – gminnej placówki o charakterze muzealnym.

W XIX w. serocka szkoła przeżywała kłopoty lokalowe, gdyż mieściła się w wynajętym mieszkaniu prywatnym. Gdy już budynek szkolny powstał (w obecnym miejscu, przy dzisiejszej ulicy św. Wojciecha), to wkrótce spłonął w wielkim pożarze miasta w lipcu 1893 r. Szkoła została jednak szybko odbudowana i w 1896 r. uczyło się w niej 100

dzieci, a trzy lata później 180. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości sytuacja lokalowa była na tyle zła, że władze miejskie podjęły decyzję o budowie nowego obiektu szkolnego. Murowany, piętrowy budynek powstał przy ulicy Pułtuskiej w 1927 r.

Widok na budynek od strony kościoła, fot. Agnieszka Woźniakowska

Serock

Budynek Izby Pamięci –
od szkoły do muzeum

Elewacja południowa, fot. Agnieszka Woźniakowska

W budynku dawnej szkoły przez wiele lat mieszkali nauczyciele, a po 1945 r. znowu wykorzystano go do prowadzenia zajęć – w związku z remontem uszkodzonego w czasie wojny obiektu przy ulicy Pułtuskiej. W późniejszych latach drewniany budynek szkolny został przeznaczony na mieszkania komunalne.

W 2017 r. w obiekcie znalazła swoją siedzibę Izba Pamięci i Tradycji Rybackich. Przedtem poddano go gruntowej rewitalizacji. Skorzystano przy niej ze środków pozyskanych z Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, a wyposażenie

sfinansowano ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

22 maja 2000 r. budynek dawnej szkoły został wpisany do rejestru zabytków pod numerem 952.

MULTIMEDIALNE MUZEUM

Gości odwiedzających Izbę Pamięci i Tradycji Rybackich zaskakuje nowoczesna ekspozycja oparta o multimedia. Wystawa znajdująca się w czterech pomieszczeniach przedstawia historię miasta i najbliższych okolic.

Memorial Chamber

The building of the future Memorial Chamber was built in 1893 after the great fire that devastated Serock. It served as a school until 1927 when a new school building was completed in Pułtuska street. In later years, the building was converted into apartments for teachers, and after 1945, it was once again used for classes for a short period of time. Afterwards, the building was used for public housing. In 2017, following a comprehensive renovation funded by the European Union, the building was reopened as the Fishing Traditions and Memorial Chamber. The multimedia exhibition displayed in four rooms tells the history of the town and its immediate surroundings.

Budynek szkoły podstawowej – obiekt z tradycjami

Budynek szkoły powszechnej przy ulicy Pułtuskiej był odpowiedzią na rosnące potrzeby edukacyjne miasta

w dwudziestoleciu międzywojennym. Dziś, chociaż silnie zmieniony, zachował pewne cechy pierwotnego obiektu.

Projekt piętrowej szkoły zatwierdzono w 1924 r. Budowę rozpoczęto rok później, a ukończono w 1927 r. Plany obiektu i zagospodarowania terenu nie zostały w pełni zrealizowane. Nie zbudowano

Widok od strony ulicy Pułtuskiej, pośrodku widoczne zachowane przedwojenne wejście do budynku, fot. Mirosław Pakula

Serock

Budynek szkoły podstawowej – obiekt z tradycjami

łącznika i sali gimnastycznej od strony północnej, nie powstał dom nauczycielski, a sam budynek szkolny został inaczej usytuowany – odwrócono go o 180 stopni w stosunku do projektu.

Poświęcenie budynku nastąpiło w 1928 r. i w tym samym roku placówce nadano nazwę: „Siedmioklasowa Szkoła Powszechna im. Romualda Traugutta”. W 1930 r. obiekt odwiedził prezydent Ignacy Mościcki.

Budynek szkolny ucierpiał w czasie walk rosyjsko-niemieckich na jesieni 1944 r. Po wojnie odremontowano go. Gruntowna przebudowa nastąpiła w latach 1967–1968, kiedy dodano drugie piętro. Niedługo później (1970–1972) powstały: łącznik i sala gimnastyczna oraz dom nauczyciela. W późniejszym czasie szkoła była dalej rozbudowywana i modernizowana.

Ślady przedwojennego budynku odnajdziemy w zachowanej klatce schodowej od strony wschodniej oraz w wejściu znajdującym się pośrodku od strony zachodniej.

POMNIK TYSIĄCLECIA

Wczesną jesienią 1962 r. rozpoczęto, a wiosną 1963 r. zakończono budowę przyszłolnego pomnika upamiętniającego Tysiąclecie Państwa Polskiego. Roboty prowadzono sposobem gospodarczym, z dużym udziałem młodzieży. Pomnik, otoczony basenem z fontanną, postawiono w pobliżu południowego szczytu budynku szkoły. Później, w związku z rozbudową placówki, głaz z inskrypcją umieszczono w pobliżu parkingu.

School in Pułtуска Street

The school in Pułtуска street was built in response to the growing educational needs of the town. The design of the two-storey building was approved in 1924, the construction started a year later and was completed in 1927. Not all of the plans were brought to life, though – the school did not have a gym on the northern side, the teacher's lodge was never built and the school building itself was situated differently than in the building plan. The school was opened in 1928. It sustained damaged in 1944 as a result of the battle between the Soviet and the German army, but was renovated after the war. In later years, the building underwent multiple expansions and renovations; today, only the staircase remains from the original structure.

Nieistniejący dom Syrkusów – tu nocował Pablo Picasso

Domu przy ulicy Rybaki nr 2 już nie ma. Pozostały po nim tylko wspomnienia, w tym jedno szczególne, ponieważ wiąże się z wyjątkowym gościem, który spędził tu wrześniowy weekend.

Pablo Picasso przyjechał do Polski latem 1948 r. jako gość specjalny Pierwszego Światowego Kongresu Intelktualistów w Obronie Pokoju, który odbywał się we Wrocławiu. Słynny malarz miał spędzić w naszym kraju trzy dni, a został na dwa tygodnie. Z Wrocławia pociągiem przybył do podnoszącej się z ruin Warszawy.

Zatrzymał się w hotelu Bristol na Krakowskim Przedmieściu. Odwiedził także Kraków, po czym powrócił do stolicy. 3 września 1948 r. jego przyjaciele, znani warszawscy architekci Helena i Szymon Syrkusowie, zabrali go na wycieczkę na powstające osiedle na Kole. Warto dodać, że małżeństwo pracowało w Biurze Odbudowy Stolicy. W czasie wizyty w jednym z nowych mieszkań na Kole malarz wyjął z kieszeni węgiel i na ścianie narysował syrenkę z młotkiem w dłoni. Została ona zamalowana w 1953 r. na prośbę lokatorów, którzy mieli dość wizyt zwiedzających.

Słonecznego 5 września 1948 r. Syrkusowie zaprosili Picassa do Serocka. Mieli tu mały domek letni – dawną chatę rybacką. Budynek powstał pod koniec XIX w., był

Wygląd domu na początku XXI w., fot. Agnieszka Woźniakowska

Serock

Nieistniejący dom Syrkusów – tu nocował Pablo Picasso

skromny, miał tylko dwie izby. W czasie dnia spędzonego w Serocku malarz kąpał się w Narwi, pływał łódką i spacerował po okolicznym lesie i łąkach. Wieczorem artystę godnie ugościła pani Syrkusowa, która przygotowała potrawy z sandacza.

Domek Syrkusów nabyli później państwo Wolscy, którzy postawili na działce drugi, piętrowy budynek, dotykający szczytem drewnianego domku.

W miejscu rybackiej chatki znajduje się obecnie przeszklony obiekt o kształcie zbliżonym do poprzedniego budynku.

PORTRET PIĘKNEJ MERCEDES

Picasso znalazł czas, by w Serocku namalować portret Mercedes, córki Manuela Sáncheza Arcasa, architekta, przedstawiciela hiszpańskiego republikańskiego rządu na uchodźstwie. Sanchez mieszkał w Warszawie wraz z rodziną od 1946 r. i to on zorganizował przyjazd Picassa do Polski.

Widok budynku obecnie, fot. Mirosław Pakula

Wygląd willi w 1978 r., fot. Julita Jaskiewicz-Macek

The House Where Picasso Stayed

The house of the famous architects Szymon and Helena Syrkus no longer exists. On September 5th, 1948, Pablo Picasso spent a day there. The Syrkuses invited Picasso for a trip to their summer home in Serock – a fishing hut from the late 19th century with only two rooms. During the day, Picasso swam in the Narew and took a boat on the river, and went for a walk in the forest. In the evening, Helena Syrkus served a sumptuous dinner of perch-pike. While in Serock, Picasso drew a portrait of Manuel Sánchez Arcas' daughter Mercedes. The summer house was later purchased by the Wolski family. The old fishing hut has been replaced by a glass building similar in shape to the original structure.

Willa doktora Bocka – medyczne centrum miasta

Willa przy ulicy Wyzwolenia nr 31 w Serocku powstała w dwudziestoleciu międzywojennym i przez wiele lat służyła

jako miejsce, w którym udzielano ludziom pomocy – i medycznej, i społecznej.

Obiekt wybudował lekarz Konrad Bock, przybyły z Nasielska do Serocka w 1921 r. Oprócz prowadzenia praktyki lekarskiej, doktor udzielał się społecznie. Jego synowie walczyli w czasie II wojny

światowej. Ryszard był absolwentem Szkoły Podchorążych Rezerwy Łączności w Zegrzu. W stopniu porucznika rezerwy trafił do niewoli sowieckiej i został zamordowany w Charkowie w 1940 r. Drugi syn, Lubomir, był lotnikiem w Wielkiej Brytanii i zginął w czasie lotu bojowego. Doktor Bock, mimo korzeni niemieckich, odmówił podpisania volkslisty. Został aresztowany i był więziony na Pawiaku. Rozstrzelano go 31 grudnia 1943 r.

Piętrowa willa została zbudowana w 1931 r., o czym świadczy tabliczka wmurowana w jej ścianę. Podczas okupacji obiekt zajmowali Niemcy. W trakcie walk rosyjsko-niemieckich we wrześniu i październiku 1944 r. został tylko częściowo uszkodzony. Stan willi pozwalał, po wykonaniu niewielkiego remontu, na wykorzystanie jej na

cele publiczne. Z wdową po lekarzu, Janiną Bock, uzgodniono warunki dzierżawy i początkowo w trzech izbach utworzono ośrodek zdrowia (1947). W latach 50. w budynku działała powiatowa izba porodowa.

GENERAŁ I MINISTER LECZYŁ SEROCCZAN

W latach 1953–1955 funkcję kierownika ośrodka zdrowia mieszczącego się w willi Bocka sprawował emerytowany generał służby sanitarnej Wojska Polskiego Stefan Hubicki. W latach 1930–1934 był Ministrem Pracy i Opieki Społecznej w kilku rządach. Od 2011 r. imię generała nosi Wojskowe Centrum Kształcenia Medycznego w Łodzi.

Serock

Willa doktora Bocka – medyczne centrum miasta

Po wybudowaniu nowej siedziby ośrodka zdrowia w latach 60. w budynku odbywały się zajęcia szkolne. Później obiekt przejęło Towarzystwo Przyjaciół Dzieci. W latach 1969–1986 prowadziło tu dom dziecka. Potem, przez trzy lata, budynek stał pusty, aż powstało w nim ognisko

wychowawcze, a następnie ośrodek opiekuńczo-wychowawczy. W latach 90. na terenie ogrodu przy budynku wybudowano domki letniskowe dla młodzieży z ognisk wychowawczych. Ze względu na rosnące potrzeby ośrodka w roku 2001 do willi dobudowano pawilon.

Doctor Bock's Villa in Serock

Built in 1931 by the local physician, doctor Konrad Bock, the villa was seized by the German troops during World War II. The building sustained some damage as a result of the fighting between the Soviet and German armies in September and October of 1944. In 1947, the villa was turned into a clinic, and in the 1950s, it served as a local maternity ward. When a new healthcare centre was built in the 1960s, the villa was repurposed as a school. Later, the building was taken over by the Children's Friends Association (TPD) which ran an orphanage there between 1969 and 1989. After 1989, the villa was left empty for a number of years and eventually turned into a day-care facility and later into an educational and care-providing centre. In the 1990s, holiday bungalows were built in the garden where children from day-care centres.

Cmentarz katolicki – miejska nekropolia

Cmentarz powstał w pierwszych latach XIX w. Od tamtego czasu jest jedyną miejską nekropolią.

W dawnych wiekach pochówki mieszkańców Serocka odbywały się przy kościele farnym oraz na wzgórzu

grobowym, gdzie w XVII w. powstała kaplica św. Barbary, a także przy kościele Świętego Ducha (obie świątynie już nie istnieją). Na początku XIX w., zgodnie z ogólną tendencją lokowania cmentarzy poza granicami miast, powstała obecna nekropolia przy ulicy Warszawskiej.

W 1813 r. cmentarz odwiedziono drewnianym parkanem. W latach 70. XIX w. został powiększony, a kilkanaście lat

Grobowiec płk. Adama Bogusławskiego, zm. w 1872 r., uczestnika wojen napoleońskich, fot. Mirosław Pakuła

później otoczono go kamiennym ogrodzeniem istniejącym do dziś. Kolejny raz powiększono go w roku 1947, wówczas nekropolia o kształcie trapezu uzyskała powierzchnię ok. 1,6 ha. W 2022 roku cmentarz powiększono o kolejne 0,5 ha.

Najstarszy zachowany grób, w którym spoczywają członkowie rodziny Gregorkiewiczów, pochodzi z pierwszej połowy XIX w. Największy na serockim cmentarzu jest z kolei grobowiec Bogusławskich i Smyjewskich. Powstał po 1872 r. dla płk. Adama Bogusławskiego.

Uwagę zwracają groby ludzi zasłużonych dla miasta, między innymi pierwszego burmistrza po odzyskaniu praw miejskich w 1923 r. – Józefa Jasiobędzkiego oraz księży. Na cmentarzu znajdują się także groby wojenne, między innymi mogiła Polaków rozstrzelanych przez Niemców w serockim wąwozie 28 lutego 1941 r. W niewielkiej

odległości usytuowane są groby żołnierzy poległych w 1920, 1939 i 1945 r.

Nekropolia została wpisana do rejestru zabytków 26 lipca 1989 r. pod nr. 1385.

GRÓB KSIĄŻĄT RADZIWIŁŁÓW

Na cmentarzu znajduje się grób rodzinny książąt Radziwiłłów z Jadvisina. Pierwszym pochowanym w tym miejscu był mjr AK Konstanty Radziwiłł ps. „Korab”, który został zamordowany przez Niemców w 1944 r. Jego szczątki odnaleziono w 1969 r. w Zegrzu i złożono na serockim cmentarzu. Pamiątką po pogrzebie bohatera jest duży głaz z inskrypcjami znajdujący się obok powstałego później, dużego granitowego nagrobka.

Catholic Cemetery in Serock

Created in the early 19th century, the Catholic cemetery in Serock is a registered historic monument. The oldest preserved headstone, belonging to the Gregorkiewicz family, is from the first half of the 19th century, while the largest tomb was built in 1872 for Colonel Adam Bogusławski. In the cemetery, you can see the headstones of various distinguished citizens of Serock, including the first mayor of the town after the reinstatement of the town charter in 1923, Józef Jasiobędzki. The cemetery also has a number of war graves, including the grave of the Poles executed by the Germans in the gorge near Serock on February 28th, 1941. There are also graves of Polish soldiers from 1920, 1939, 1944 and 1945 nearby.

Cmentarz żydowski – pamięć o społeczności, której nie ma

Nekropolia położona na granicy z Wierzbicą powoli wraca na mapę Serocka. Cmentarz zniszczony przez Niemców

w czasie II wojny światowej, przez wiele lat zapomniany, stopniowo odzyskuje swój charakter. To szczególne miejsce jest jedną z niewielu pamiątek po licznej żydowskiej społeczności miasta.

Pierwsze wzmianki o Żydach w Serocku pochodzą z XVIII w. Przed II wojną światową stanowili prawie połowę jego

Lapidarium ufundowane przez społeczność żydowską ze Stanów Zjednoczonych w 2014 r., fot. Agnieszka Woźniakowska

Serock

Cmentarz żydowski –
pamięć o społeczności, której nie ma

Fragment macewy, symbolika wskazuje na grób męskiego potomka rodu kapłanów, fot. Agnieszka Woźniakowska

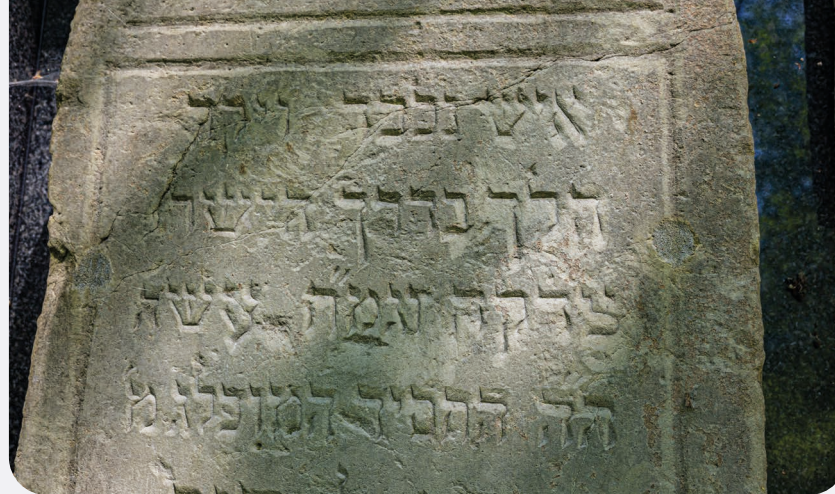
mieszkańców. Serocki Żydzi trudnili się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Wybuch II wojny światowej położył kres ich społeczności. 5 września 1939 r. ok. 100 osób zginęło w czasie bombardowania miasta, a zaraz po wkroczeniu Niemców 9 września 1939 r. zaczęły się represje. Tragiczny koniec nastąpił 5 grudnia 1939 r., kiedy wszystkich żydowskich mieszkańców Serocka wypędzono do Nasielska, a potem wywieziono do obozów zagłady.

Nekropolia w Serocku powstała prawdopodobnie w latach 20. XIX w. W 1884 r. zajmowała działkę o powierzchni ok. 3 tys. m². W 1941 r. Niemcy zniszczyli cmentarz, a macew użyli do budowy schodów na

UZDOLNIENI BRACIA

Na początku XX w. Serocku urodzili się Josel i Jehoszua Grossbardowie. Pierwszy z braci był poetą, a drugi utalentowanym i znanym w świecie malarzem oraz wycinankarzem. Jego wycinanki można obejrzeć w Izbie Pamięci i Tradycji Rybackich w Serocku.

wzgórzu grodowym przy ulicy Radzy-
mińskiej, gdzie urządzili letnią kawiarnię. Po wojnie teren służył za pastwisko, a w latach 60. stanowił miejsce rekreacyjne

Fragment macewy, fot. Agnieszka Woźniakowska

przy wybudowanym w pobliżu ośrodka
szkoleniowo-wypoczynkowym.

W 1992 r. władze gminy Serock do-
prowadziły do wydobycia ok. 30–40 de-
struktów macew ze wzgórza grodowego.
Nagrobki złożono na terenie cmentarza,
a później na pagórku znajdującym się

kilkadziesiąt metrów od jego granicy.

W 2014 r. zbudowano lapidarium, w któ-
re wmurowano część ocalałych nagrob-
ków, a rok później cmentarz ogrodzono.

Wejście na cmentarz znajduje się
na skarpie, ok. 200 m za końcem ulicy
Retmańskiej.

Jewish Cemetery in Serock

The Jewish cemetery on the border between Serock and Wierzbica was created around the year 1820. In 1941, the Germans destroyed the cemetery and used the matzevahs as construction material for the stairs on the burgh hill in Radzyński street, on top of which they opened a cafe. After the war, the cemetery was used as a pasture and in the 1960s serves as recreational grounds for the nearby conference and recreational centre. In 1992, the Serock authorities extracted around 30–40 matzevahs from the burgh hill and moved them back to the cemetery. In 2011, the Voivode of the Mazovian Voivodeship decided to return the ownership to the cemetery to the Union of Jewish Communities in Poland. In 2014, a lapidary museum was built for some of the surviving headstones, and the cemetery was fenced off.

Wola Kiełpińska

Kościół pw. św. Antoniego –
świątynia z konieczności

Kościół pw. św. Antoniego – świątynia z konieczności

Za powstaniem świątyni w Woli Kiełpińskiej stoi przypadek. Gdyby nie konieczność przeniesienia siedziby parafii Zegrze pod koniec XIX w., to pewnie kościoła w tym miejscu by nie było. Dziś już nikt nie wyobraża sobie wsi bez tej wspaniałej świątyni.

W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. dziedziczka dóbr ziemskich Zegrze Jadwiga Radziwiłłowa z domu Krasieńska musiała sprzedać Rosjanom teren Zegrza pod budowę twierdzy. Ponieważ na tym obszarze znajdował się też kościół, siedziba parafii, zaszła konieczność utworzenia nowego miejsca kultu.

Lokalizację kościoła zaproponowali Jadwiga i Maciej Radziwiłłowie. Podarowali parafii dwie sąsiadujące ze sobą działki należące do dóbr Zegrze i dóbr Izbica (razem ok. 4,5 ha), położone przy Trakcie Białostockim, na odcinku od Modlina do Serocka, we wsi Wola Kiełpińska. Przekazali oni także 1,5 ha pól w Skubiance pod cmentarz.

Świątynię wybudowano w latach 1895–1899, w dużej części dzięki odszkodowaniu za odebrany kościół zegrzyński (54 tys. rubli). Projektantem nowego miejsca modlitwy był Konstanty Wojciechowski, znany z budowy kaplicy

Kronenbergów w Warszawie. 30 lipca 1899 r. odbyła się konsekracja świątyni. Do nowego kościoła przeniesiono trumny i epitafia Krasieńskich z Zegrza.

PROBOSZCZ, KTÓRY UDZIELIŁ ŚLUBU POECIE

Ksiądz Ludomir Lissowski, przedwojenny proboszcz w Woli Kiełpińskiej, kiedy ukrywał się w Warszawie w czasie okupacji, udzielił ślubu Barbarze Drapczyńskiej i poecie Krzysztofowi Kamilowi Baczyńskiemu. Krótka i skromna ceremonia odbyła się 3 czerwca 1942 r.

WIELKA NIEOBECNA

W podziemiach kościoła spoczywa jego dobroczyńca, książę Maciej Józef Radziwiłł, który zmarł w Konstancji w 1907 r. W 1913 r. w Rzymie zmarła jego żona Jadwiga. W nekrologu zapowiedziano sprowadzenie jej szczątków do Woli Kiełpińskiej. Nie wiadomo, dlaczego to nie nastąpiło. Księżna spoczywa z dala od męża na cmentarzu Campo Verano w Rzymie.

Budowla bez większego uszczerbku przetrwała I wojnę światową i wojnę z bolszewikami w 1920 r., mimo że walki

Widok od strony zachodniej, fot. Artur Spodobalski

toczyły się w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Dopiero II wojna światowa przyczyniła się do znacznych zniszczeń kościoła.

Szczególnie dotkliwe dla świątyni były walki rosyjsko-niemieckie na jesieni 1944 r. Wypadły wówczas wszystkie szyby z okien, w dachu powstała dziura, uszkodzeniu uległa lewa kaplica, a mury nosiły liczne ślady po pociskach. We wnętrzu odnaleziono pozostałości bytowania radzieckich żołnierzy – spalone ławki i konfesjonały oraz odchody trzymany tam koni. Ocalał ołtarz główny i figurka Matki Boskiej przed kościołem.

Na początku 1945 r. wierni rozpoczęli porządkowanie i naprawę świątyni. W Niedzielę Palmową tamtego roku kościół

poświęcono, jednak proces przywracania mu właściwego stanu trwał jeszcze wiele lat – do 1968 r. Od tej pory przeszedł kilka większych i mniejszych remontów, między innymi w latach 1976, 1982, 1995, 2018 i 2020.

Kościół jest murowany z cegły, otynkowany, postawiony w stylu neobarokowym, jednonawowy z transeptem, z prezbiterium węższym, zamkniętym półkoliście. Ściany wnętrza są rozczłonkowane pilastrami tokańskimi. Chór balkonowy został wsparty na kolumnach tokańskich, czworobocznych filarach oraz pilastrach przyściennych. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny

Wola Kiełpińska

Kościół pw. św. Antoniego –
świątynia z konieczności

pędzla Ferencza Soldatesa. W ołtarzach bocznych umieszczono obrazy św. Judy Tadeusza i Serca Jezusa. Na uwagę zasługują epitafia Krasieńskich, Antoniego Księżopolskiego i Macieja Radziwiłła.

Elewacja zewnętrzna została rozczłonkowana pilastrami tokańskimi dźwigającymi belkowanie z fryzem tryglitywym w fasadzie. Fasada jest trójosiowa, z ryzalitem zwieńczonym szczytem

z trójkątnym przyczółkiem ze splotkami i obeliskami w narożach. W szczytce znajduje się kartusz ze „Ślepowronem” – herbem Krasieńskich.

W pobliżu świątyni zachowały się plebania i organistówka zbudowane w tym samym czasie co kościół.

Świątynia została wpisana do rejestru zabytków 3 grudnia 1974 r. pod nr. 1116/1083.

Church in Wola Kiełpińska

The church in Wola Kiełpińska was built from 1895 to 1899 as the new seat of the Zegrze Parish. Designed by Konstanty Wojciechowski, the temple was consecrated on July 30th, 1899. The coffins and epitaphs of the Krasieński family of Zegrze were moved to the new church. The temple survived World War I and the Polish-Soviet War of 1920 relatively undamaged. However, the fighting between the Soviets and the Germans in autumn of 1944 brought significant damage to the church. In the early 1945, the parishioners cleaned up and repaired the building. The church is a plastered brick Baroque Revival structure, with a single nave and a transept. The façade has three axes and an avant-corps crowned with a triangular gable. On the gable, you can see the cartouche with the Ślepowron – the Krasieński family coat of arms.

Cmentarz katolicki – nagrobki starsze niż nekropolia

Cmentarz w Woli Kiełpińskiej powstał w ostatnich latach XIX w. razem z tamtejszym kościołem – nową siedzibą parafii

Zegrze. Ciekawostką jest to, że na tym miejscu wiecznego spoczynku znajduje się kilka pomników starszych niż nekropolia.

Cmentarz powstał właściwie we wsi Jachranka, na gruntach подарowanych przez Jadwigę i Macieja Radziwiłłów. Niedługo po założeniu nekropolii bogatsi mieszkańcy parafii przenieśli szczątki

swoich bliskich z zamkniętego cmentarza w Zegrzu, teren tej miejscowości stał się bowiem niedostępny w związku z budową rosyjskiej twierdzy. Ich groby znajdują się po prawej stronie głównej alei cmentarza. Są to między innymi mogiły: Antoniego Księżopolskiego, administratora dóbr Zegrze (zm. 1866 r.), członków rodziny Urbanowskich (zm. w latach 1874–1884) oraz Weroniki Zglenickiej, właścicielki Dębego (zm. 1876 r.).

Na cmentarzu jest sporo nagrobków z przełomu XIX i XX w. Znajdują się one między innymi w miejscach spoczynku:

Pawła Myszkorowskiego (zm. 1893 r.), Zofii Kucieńskiej (zm. 1894 r.) i Ksawerego Ołtuszewskiego (zm. 1905 r.).

Na uwagę zasługuje grób rodziny Zglenickich (główna aleja). Oprócz wspomnianej wcześniej Weroniki Zglenickiej spoczywa w nim jej mąż Konstanty Zglenicki oraz ich synowie Witold i Bolesław, a także inni członkowie rodziny. Inskrypcje z ich nazwiskami znajdują się na bokach pierwotnego pomnika wystawionego dla Weroniki Zglenickiej przez męża i synów. W 1979 r. Mazowieckie Zakłady Rafinerijne i Petrochemiczne w Płocku

Widok nekropolii od strony północnej, fot. Artur Spodobalski

Wola Kiełpińska

Cmentarz katolicki –
nagrobki starsze niż nekropolia

Grób inż. Witolda Zglenickiego, zwanego polskim Noblem, fot. Mirosław Pakuła

ufundowały obok oddzielny pomnik poświęcony Witoldowi Zglenickiemu, wybitnemu naukowcowi, przedsiębiorcy, pionierowi wydobywania ropy naftowej z dna morskiego, filantropowi nazywanemu polskim Noblem.

Niedaleko grobu Zglenickich, także przy głównej alei, znajduje się mogiła rodziców znanego dramaturga Jerzego Szaniawskiego. Spoczywa w niej Wanda Szaniawska z Wysłouchów (zm. 1932 r.) oraz Zygmunt Szaniawski (zm. 1929 r.), właściciel Zegrzynka, zasłużony działacz lokalny, społecznik.

Na cmentarzu są też groby wojenne. Przy głównej alei znajduje się bezimienna mogiła żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r., tuż obok grób podoficera poległego w wojnie z bolszewikami w sierpniu 1920 r., a na końcu bocznej alei mogiła dwóch saperów poległych w czasie rozminowania terenu w maju i czerwcu 1945 r.

Przy głównej alei cmentarza stoi kaplica im. bł. ks. Romana Archutowskiego, urodzonego w 1882 r. w Karolinie koło Serocka. Spoczywają w niej szczątki czterech księży proboszczów: Aleksandra

Solińskiego, Jana Przedpełskiego, Stanisława Zająca i Mieczysława Zdanowskiego oraz ks. Macieja Wrońskiego.

Cmentarz o powierzchni ok. 2 ha ma kształt trapezu. Znajdują się tu cztery aleje: główna i trzy poprzeczne. Obecnie murowane ogrodzenie powstało dopiero w 1929 r. Było później kilkakrotnie remontowane. Na cmentarzu od początku występował problem z wodą. Studnia została wybudowana w latach 50. XX w. przez ks. Stanisława Zająca, ale były z nią ciągłe kłopoty. Sprawę rozwiązał dopiero wodociąg doprowadzony w 1990 r.

Z BAKU DO WOLI KIEŁPIŃSKIEJ

Zgodnie ze swoim przedśmiertnym życzeniem, latem 1904 r. na cmentarzu spoczął potentat naftowy Witold Zglenicki. Jego szczątki zostały sprowadzone z dalekiego Baku. Trumna przyjechała w specjalnym wagonie do Modlina, skąd rodzina przywoziła ją wozem konnym do dworu w Dębem. Pogrzeb odbył się w Woli Kiełpińskiej i szczątki Zglenickiego złożono w rodzinnym grobie.

Cemetery in Wola Kiełpińska

The Catholic cemetery in Wola Kiełpińska was created in late 19th century together with the construction of the new parish church. Interestingly, it has a number of headstones predating the cemetery which were relocated here from the closed cemetery in Zegrze. One of the most interesting tombs belongs to Witold Zglenicki, an accomplished businessman and philanthropist, sometimes referred to as “the Polish Alfred Nobel”. Nearby, you can see the tomb of Wanda and Zygmunt Szaniawski, parents of the acclaimed playwright Jerzy Szaniawski. The cemetery also has a number of war graves. In the main avenue, there is the grave of Polish soldiers killed in September of 1939 and next to it, the grave of a non-commissioned officer who died in August of 1920. At the end of a side avenue, you can find the grave of sappers killed in May and June of 1945.

Zegrze

Pałac Krasińskich – siedziba hrabiów i generałów

Pałac Krasińskich – siedziba hrabiów i generałów

Rezydencja, nazywana dziś Pałacem Zegrzyńskim, nie jest ani duża, ani nadmierne reprezentacyjna, a mimo to sprawia miłe wrażenie i – co najważniejsze – ma bogatą historię.

Dzieje obiektu sięgają połowy XIX w. Budynek ukończył tuż przed śmiercią właściciel Zegrza hrabia Stanisław

Krasiński (1811–1849). Krasińscy byli właścicielami dóbr Zegrze od połowy XVII w. Po śmierci Stanisława Krasińskiego pałac odziedziczyła jego córka Jadwiga (1840–1913), która w roku 1867 wyszła za mąż za Macieja Józefa Radziwiłła (1842–1907), wnosząc w posagu dobra zegrzyńskie.

Strategiczne położenie Zegrza spowodowało, że władze carskie postanowiły wybudować tam twierdzę. W grudniu 1890 r. Rosjanie wykupili wsie Zegrze i Zagroby (obecnie Zegrze Południowe)

Widok od strony południowej, fot. Artur Spodobalski

wraz z sąsiadującymi polami. Sprzedany został także zegrzyński pałac.

Radziwiłłowie wkrótce rozpoczęli budowę nowej rezydencji w Jadwisinie, a tymczasem zamieszkali w pałacu w drugim swoim majątku w Sichowie w Świętokrzyskiem.

Około roku 1894 pałac w Zegrzu został wyremontowany i zaadaptowany na letnią rezydencję carskich generałów-gubernatorów warszawskich. Remont odbył się pod nadzorem budowniczego twierdzy w Zegrzu gen. Olimpiusza Starynkiewicza, rodzonego brata zasłużonego prezydenta Warszawy Sokratesa Starynkiewicza. Prawdopodobnie z tego okresu pochodzą dobrze zachowane płytki terakotowe na ganku.

Od sierpnia 1915 r. do listopada 1918 r. pałac znajdował się w rękach okupacyjnych władz niemieckich. Po odzyskaniu niepodległości, 28 listopada 1918 r. na dowódcę twierdzy został wyznaczony płk artylerii Olgierd Pożerski, który prawdopodobnie korzystał z pałacu.

W latach 1919–1939 Zegrze było miejscem stacjonowania ośrodka kształcenia wojskowych kadr łączności. W pałacu mieszkali komendanci tej jednostki, a teren otaczającego go parku był ogólnie dostępny i często odwiedzany przez żołnierzy szkolących się w ośrodku.

Od 13 września 1939 r. do 22 października 1944 r. obszar Zegrza znajdował się pod okupacją niemiecką. Pałac uległ

częściowemu uszkodzeniu w czasie walk rosyjsko-niemieckich na jesieni 1944 r. Odremontowany po roku 1948, pozostał we władaniu wojska.

MIEJSCE SCHADZEK

Pałac był podobno miejscem spotkań carskiego generała-gubernatora warszawskiego Georgija Skałona ze swoją kochanką, śpiewaczką Lucyną Messal, zwaną Messalką, primadonną warszawskich teatrów operowych.

CAR NA HERBATCE

21 sierpnia 1897 r. w pałacu gościł car Mikołaj II z małżonką Aleksandrą. Towarzyszyli im minister wojny Piotr Wannowski. Goście wypili w pałacu herbatę i odwiedzili dopiero co zbudowaną twierdzę w Zegrzu.

W 1959 r. obiekt z otaczającymi go budynkami przekazano Polskiej Agencji Prasowej. Z inicjatywy głównego inżyniera PAP Heliodora Cepy, przedwojennego komendanta Centrum Wyszkolenia łączności w Zegrzu, powstało jedno z najbardziej nowoczesnych w krajach bloku wschodniego centrów nadawczo-odbiorczych. Zlokalizowano je w pawilonie obok pałacu. System antenowy udało się umieścić na polach Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Jadwisinie

Zegrze

Pałac Krasińskich –
siedziba hrabiów i generałów

(obecnie Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin). Centrum, wyposażone w nowoczesny sprzęt Telefunkena, zbierało informacje prasowe z całego świata.

Już podczas funkcjonowania Centrum Nadawczo-Odbiorczego PAP pałac pełnił funkcję szkoleniowo-wypoczynkową, a po zakończeniu jego działalności (w latach 80. XX w.) powstało w Zegrzu Centrum Szkoleniowo-Wypoczynkowe dla pracowników PAP.

Od września 2009 r. obiekt, nazwany Pałacem Zegrzyńskim, wraz z parkiem należy do Centrum Kongresowego Warszawianka w Jachrance.

Piętrowy budynek został wzniesiony w stylu neoklasycystycznym, na planie

litery „U”, której „ramiona” stanowią dwie dobudówki (oficyny), prawdopodobnie z końca XIX w. Fasada jest skierowana na południe; pośrodku znajduje się ryzalit z czterema półkolumnami tworzącymi optycznie portyk wielkiego porządku zwieńczony trójkątnym frontonem. W dolnej kondygnacji ryzalitu zbudowano arkadowy ganek.

W pobliżu stoi parterowy budynek z końca XIX w. Zachował się także park z kilkoma kilkusetletnimi dębami – pomnikami przyrody, a na szczycie skarpy nad Narwią – pozostałości piwnicy z końca XIX w., tzw. lodowni. Przy drodze wiodącej od pałacu w kierunku rzeki stoi głaz z wrytymi inicjałami zakochanych i datą „1930”.

Palace in Zegrze

The history of the Classicist Revival palace in Zegrze goes back to mid-19th century. It was built by Count Stanisław Krasiński and completed shortly before his death. The palace was then inherited by his daughter Jadwiga. In 1890, it was sold to the Russians. Renovated around the year 1894, the palace was converted into a summer residence of the Russian Governors-General of Warsaw. Between 1915 and 1918, it was held by the German occupants, and from 1919 to 1939 served as the residence of the commanders of the military communications unit. The palace was partially damaged during the Soviet-German battle in autumn of 1944. Renovated in 1948, it remained in the hands of the military. In 1959, the palace was handed over to the Polish Press Agency and served as a conference and recreational centre. Since 2009, it is a privately owned hotel.

Umocnienie Duże – betonowy olbrzym ukryty w zieleni

Tuż przy skrzyżowaniu z sygnalizacją świetlną w Zegrzu, przy drodze krajowej nr 61 znajduje się, ukryty wśród zieleni, betonowo-ziemny olbrzym.

Fort „Bolszoje Ukreplenije” (Umocnienie Duże) powstał w ramach budowy rosyjskiej twierdzy w Zegrzu pod koniec XIX w. W tamtym okresie rosyjska doktryna wojenna zakładała konflikt zbrojny z Niemcami. Na przełomie XIX i XX w., ogromnym nakładem sił i środków,

Rosjanie zbudowali na linii Wisły, Bugu, Narwi i Biebrzy system twierdz i ufortyfikowanych przedmości. Decyzja o budowie twierdzy zegrzyńskiej została podjęta w 1889 r. Początkowo forty miały być ceglane, lecz wzrastająca siła artylerii wymusiła podjęcie decyzji o użyciu betonu jako podstawowego budulca.

Nadzór na budowę twierdzy sprawował gen. Olimpiusz Starynkiewicz, mający do dyspozycji zespół inżynierów i majstrów, ale zasadnicze prace fizyczne przy budowie fortów wykonywali robotnicy najemni – głównie chłopcy z okolicznych wsi oraz przyjezdni robotnicy. Budowa Umocnienia Dużego rozpoczęła

Kaponiera grodzowo-przeciwskarpowa, fot. Mirosław Pakuła

Zegrze

Umocnienie Duże – betonowy olbrzym ukryty w zieleni

się w 1893 r., a zakończyła ok. 1895 r. Fort był potem modernizowany. Około 1907 r. dodano trzy schrony na koronie wału od strony czoła, z przeznaczeniem na ukrycie dział przeciwstrumowych.

Umocnienie szczęśliwie przetrwało błędną decyzję z 1910 r. o kasacji części

twierdz w Królestwie Polskim. Mimo że powstały już plany jego wyburzenia, ocalało, gdyż rozkazy Ministerstwa Wojny sabotowała część jego urzędników.

W czasie I wojny światowej fort nie został uszkodzony, ponieważ Rosjanie oddali go bez walki Niemcom w sierpniu

Główna brama wjazdowa, fot. Agnieszka Woźniakowska

1915 r. Po zakończeniu okupacji niemieckiej w listopadzie 1918 r. fort wszedł do nowo utworzonej polskiej Twierdzy Zegrze z płk. Olgierdem Pożerskim jako dowodzącym. W momencie przemianowania twierdz na obozy warowne w 1920 r. nie utworzono obozu warownego w Zegrzu. Fortyfikacje byłej Twierdzy Zegrze znalazły się w podległości Obszaru Warownego w Modlinie.

SEKRET WYTRZYMAŁOŚCI

Fort składa się z kilkadziesiątu betonowych elementów przykrytych ziemią. Każdy z nich jest skorupą o grubości 2–3 m, bez metalowego zbrojenia i bez dylatacji (połączeń). Proces lania betonu trwał nieprzerwanie dzień i noc aż do zakończenia budowy danego elementu. Taki zabieg gwarantował później dużą wytrzymałość skorupy na uderzenia pocisków artyleryjskich.

POTĘŻNA SIŁA OGNIA

Fortu mogło bronić nawet 200 dział różnego kalibru i przeznaczenia (przeciwstrumowe i kaponierowe). Umocnienia broniła też piechota forteczna uzbrojona w karabiny Mosin – 8 kompanii. W przypadku zagrożenia mogło to być nawet 27 kompanii.

W sierpniu 1920 r. fort nie odegrał ważniejszej roli w walkach z bolszewikami, gdyż nie znajdował się na pierwszej linii frontu. Później wykorzystywano go głównie na cele magazynowe, chociaż w latach 20. i 30. w jego części działał Zakład Przeciwigazowy (fabryka masek przeciwigazowych oraz środków ochrony przeciwichemicznej).

Latem 1939 r. rozpatrywano wykorzystanie umocnienia, noszącego wówczas nazwę Fort Ordon, do obrony zegrzyńskiego przedmościa w przypadku agresji niemieckiej. Na koronie wału zbudowano wtedy trzy żelbetonowe schrony dla karabinów maszynowych. Fort nie odegrał większej roli ani we wrześniu 1939 r., ani w czasie walk niemiecko-rosyjskich w październiku 1944 r., ale dzięki temu nie został uszkodzony.

W okresie zimnej wojny fort stał się tajny i dostępny tylko dla wąskiego grona żołnierzy. Powstał tam obiekt specjalny o kryptonimie „Orion” – zapasowe stanowisko dowodzenia (wraz z węzłem łączności) na potrzeby Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Później fort stał się nieprzydatny dla wojska. W 2002 r. trafił do Agencji Mienia Wojskowego, która od razu sprzedała go Narodowemu Bankowi Polskiemu. Bank zamierzał tam wybudować centralny skarbiec oraz centrum informatyczne, co niestety miało się wiązać z wyburzeniem niektórych elementów. Do budowy skarbcza nie doszło z braku środków. W latach 2009–2016

Zegrze

Umocnienie Duże – betonowy olbrzym ukryty w zieleni

NBP nieskutecznie próbował sprzedać fort (ogłoszono trzy przetargi). Ostatecznie w 2018 r. obiekt wrócił do wojska.

Fort o kształcie bastionu z kleszczowo załamany prawym barkiem oraz dużym rawelinem czołowym zajmuje powierzchnię 38 ha, a jego obwód wynosi 2 643 m.

Umocnienie otoczone jest suchą fosą o głębokości i szerokości ok. 10 m. Umieszczono w niej trzy kaponierę. Na czole i barkach fortu znajdowały się dwa wały: niski, położony tuż nad fosą, przeznaczony dla piechoty i wysoki dla artylerii. W szyi był jeden niski wał przeznaczony dla piechoty. Do fortu prowadziły trzy bramy.

Wschodniej strony umocnienia broń mały tradytor umieszczony w pobliżu skraju prawego barku i szyi fortu. Tuż obok zbudowano bramę, której broń mały kojec oraz półokrągła kaponiera. Południowo-zachodniej strony fortu broniła łukowa działobitnia. W tej samej części fortu zbudowano nad samą Narwią ceglana łaźnię.

Na obszernym dziedzińcu zostały rozstawione łukiem cztery duże ziemno-betonowe schrony koszarowe dla piechoty. Schrony i inne elementy betonowe fortu mogły ukryć przed ogniem przeciwnika łącznie ok. 6 tys. żołnierzy. Do każdego schronu prowadziły trzy osłonięte wejścia znajdujące się od strony szyi fortu (obecnie w większości zasypane).

Large Fortification in Zegrze

The "Large Fortification" fort was built from 1893 to 1895 as part of the construction of the Russian fortress in Zegrze. In August of 1915, the Russian troops surrendered it without a fight to the Germans. In the summer of 1939, three reinforced concrete bunkers for machine guns were built on the embankment. The fortification did not play any significant military role in 1939 or in 1944. During the Cold War, it was used as the "Orion" special facility – the backup command centre of the General Staff of the Polish Armed Forces. In 2002, the fort was taken over by the Military Property Agency which sold it to the National Bank of Poland. The bank was planning to convert the fort into a central treasury, but the plan was eventually abandoned and in 2018 the fort was returned to the military. The fortification is shaped like a typical bastion. Its area is 38 hectares and its perimeter is 2,643 metres long.

Umocnienie Małe – mniejszy brat Umocnienia Dużego

Na wschodnim skraju Zegrza, na nadnawiańskiej skarpie, znajduje się wojskowy obiekt pamiętający czasy pobytu wojsk carskich. Ziemno-betonowe umocnienie nie jest duże, ale za to bardzo dobrze zachowane.

Fort „Małoję Ukreplenije” (Umocnienie Małe) powstał w ramach budowy rosyjskiej twierdzy w Zegrzu pod koniec XIX w. Był położony od strony wschodniej i zamykał przedmoście zegrzyńskie. Z Umocnieniem Dużym łączyła go sucha fosa, wał i droga o długości ok. 2 km. Około 1907 r. dodano dwa schrony na koronie wału od strony czoła, z przeznaczeniem na ukrycie dział przeciwstrumowych.

Umocnienie szczęśliwie przetrwało błędną decyzję z 1910 r. o kasacji części twierdzy w Królestwie Polskim i nie zostało wysadzone.

W czasie I wojny światowej fort nie uległ uszkodzeniu. 11 listopada 1918 r. zajęli go bez walki żołnierze Polskiej Organizacji Wojskowej. Wszedł później do nowo utworzonej polskiej Twierdzy Zegrze z płk. Olgierdem Pożerskim jako dowodzącym. W 1920 r. znalazł się w podległości Obszaru Warownego w Modlinie.

W sierpniu 1920 r. fort nie odegrał ważniejszej roli w walkach z bolszewikami, ale

mieścił się w nim skład drutu kolczastego oraz stanowisko por. inż. Jerzego Odrowąża-Pieniążka odpowiedzialnego za fortyfikowanie odcinka Jadwisin-Ludwinowo Zegrzyńskie-Wola Kiełpińska-Dębe. Później wykorzystywano go głównie na cele magazynowe, chociaż w latach 20. i 30. odbywały się na jego terenie ćwiczenia żołnierzy szkolących się w zegrzyńskim ośrodku łańcuchowości.

Fort nie odegrał większej roli we wrześniu 1939 r., chociaż z jego wałów prowadzono ostrzał miejsca forsowania Narwi przez Niemców 11 września w Zegrzynku. W czasie okupacji w pobliżu fortu Niemcy zbudowali strzelnicę, adaptując wał międzyfortowy.

Po II wojnie światowej pozostał w rękach wojska i służył głównie na cele magazynowe (przechowywanie produktów żywnościowych). Obecnie także jest obiektem wojskowym.

Schron dla dział przeciwstrumowych na wale czołowym, fot. Mirosław Pakula

Zegrze

Umocnienie Małe – mniejszy brat Umocnienia Dużego

MSZA I NIEMIECKI BOMBOWIEC

Niedzielną msza 3 września 1939 r. odbyła się ze względów bezpieczeństwa nie w kościele garnizonowym w Zegrzu, tylko na dziedzińcu Umocnienia Małego. W czasie liturgii odezwał się karabin maszynowy stojący na koronie wału i za chwilę nad głowami wiernych przeleciał niemiecki bombowiec, który chwilę potem wylądował na polu pod Borową Górą.

NIEZWYKŁA KAPONIERA

Kaponiera znajdująca się w fosie ma oryginalny, spiralny kształt. Zaczyna się w skarpie, przechodzi na poziomie fosy w jej poprzek, a potem skręca w prawo, ciągle idąc ku górze. W korytarzu zlokalizowano stanowiska dla dział kaponierowych oraz strzelnice dla broni ręcznej. Druga tego typu kaponiera znajduje się aż we Władystoku.

Fort ma powierzchnię ok. 11 ha, a jego obwód wynosi 979 m. Nieregularny kształt budowli jest dostosowany do warunków terenowych. Lewy bark i czoło zwrócone są ku przedpolu, natomiast prawy bark w stronę Narwi. Przed

Koszary szyjowe z główną bramą wjazdową, fot. Mirosław Pakula

fortem powstała głęboka fosa, równoległa do lewego czoła. Fosa ta na pewnym odcinku wypełniona została wodą bezpośrednio z rzeki. Na styku lewego czoła i lewego barku fosę przegrodzono kaponierą, do której można wejść z dziedzińca przez przelotnię.

Fort jest wyposażony w jeden, bardzo wysoki wał przeznaczony dla artylerii i piechoty. Pomiędzy czołem fortu a fosą usypano mały, ziemny rawelin. Poniżej lewego barku, począwszy od koszar szyjowych, powstał niski wał biegnący wzdłuż rzeki, kończący się odcinkiem równoległym do czołowej fosy. Zlokalizowano tu stanowiska artylerii broniącej rzeki.

W szyi fortu umieszczono małe betonowe koszary dla załogi dyżurnej,

przez które biegło jedyne wejście na dziedziniec (łukowa poterna). Przejście to zamknięte zostało wielkimi,

dwuskrzydłowymi pancernymi wrotami. Koszary były bronione dwiema półkaponierami.

Small Fortification in Zegrze

The "Small Fortification" fort was built as part of the construction of the Russian fortress in Zegrze. It was located on the eastern side of the fortress and secured the Zegrze bridgehead. The fort was connected with the "Large Fortification" with a dry moat and a 2 km long road. Around 1907, two bunkers were added on the crest of the embankment on the frontal side to protect anti-assault cannons. The fort did not play any significant military role during the fights in 1915, 1920 and 1939. After World War II, it remained in the hands of the military and was mainly used as a food warehouse. The fort is still held by the Polish Armed Forces. Its area is around 11 hectares and its perimeter is 979 metres long. The fort's shape is irregular to fit into the terrain.

Zegrze

Prochownie – magazyny materiałów niebezpiecznych

Prochownie – magazyny materiałów niebezpiecznych

Poniżej nadnarwiańskiej skarpy w Zegrzu, tuż nad wodą, znajdują się trzy tajemnicze betonowe obiekty oddalone od siebie o kilkaset metrów. To magazyny amunicyjne z przełomu XIX i XX w. postawione na potrzeby carskiej twierdzy w Zegrzu, zbudowanej w latach 1890–1895.

KAWIARNIA NA PROCHOWNI

W latach 60. XX w. na prochowni zachodniej planowano urządzić taras widokowy i kawiarnię. Zdjęto ziemię przykrywającą strop i wykonano metalową konstrukcję mającą podtrzymać taras. Ostatecznie pomysłu nie zrealizowano.

Prochownie powstały na głębokim zapleczu dwóch zegrzyńskich fortów, w miejscu bezpiecznym i korzystnym z punktu widzenia transportu (dostawy docierały rzeką). Na skarpie zbudowano drogi przeznaczone do transportu amunicji. Naboje artyleryjskie i do broni strzeleckiej transportowano z prochowni do fortów i koszar wozami konnymi.

Kiedy zlikwidowano twierdzę, prochownie zamieniono w magazyny wojskowe.

Po II wojnie światowej dwie z nich przeznaczono do przechowywania sprzętu żeglarskiego, a w jednej wojsko urządziło magazyn warzyw.

Pierwsza z prochowni (zachodnia), znajdująca się najbliżej mostów, wyraźnie różni się od pozostałych dzięki umieszczonym na ścianie frontowej elementom dekoracyjnym oraz trzem ozdobnym wieżyczkom. Zbudowano ją na planie prostokąta z wydłużoną ścianą frontową. Fundament wykonany został z ciosów czerwonego granitu posadowionych na podkładzie z kamieni polnych związanych betonem. Od przodu było kilka otworów okiennych oraz dwa ukośne wejścia do korytarza wiodącego wzdłuż budowli. Po jednej stronie korytarza rozmieszczono cztery duże komory o półkolistym sklepieniu, zaopatrzone w korytarze i otwory wentylacyjne, zakończone na zewnątrz metalowymi rurami.

Prochownia środkowa, odległa o ok. 150 m od pierwszej, miała od frontu krótką przelotnię, z której prowadziły jedne drzwi pancerne do korytarza wewnętrznego. Wjazd do tego korytarza był dostępny także z zewnątrz (z dwóch stron) i zabezpieczony pancernymi dwuskrzydłowymi wrotami. Z korytarza wewnętrznego prowadziło wejście do pięciu jednakowych komór o półkolistym sklepieniu, przeznaczonych na amunicję.

Prochownia wschodnia, fot. Agnieszka Woźniakowska

Wokół komór zbudowano wąski korytarz obwodowy, wentylacyjny, do którego wejścia zabezpieczono pancernymi drzwiami. Z korytarza wiodły w górę otwory wentylacyjne. Na górze prochowni, nad otworami, umieszczono nietypowe urządzenia nawiewne, samodzielnie ustawiające się w kierunku wiatru (wyposażone w tzw. statecznik), które zachowały się w stanie oryginalnym do dzisiaj.

Ostatnia prochownia (wschodnia), która została wybudowana w czasie modernizacji twierdzy, była oddalona od prochowni środkowej o ok. 300 m. Budowla i jej układ wewnętrzny są podobne do pierwszego z opisywanych obiektów, z tym że poza datą „1907” umieszczoną na elewacji nie miała ona żadnych elementów ozdobnych. Na górze prochowni zainstalowano dwa urządzenia nawiewne, z których ocalało jedno.

Gunpowder Magazines in Zegrze

The munitions depots were built at the turn of the 19th and the 20th century for the purposes of the Russian fortress by the Narew River in Zegrze. The western gunpowder magazine, located closest to the bridges, is clearly distinguished from the others by the decorative elements on the frontal wall and three ornamental turrets. Inside, there are 4 large chambers with semi-circular vaults and ventilation openings. The middle gunpowder magazine has a short cover way with steel-clad door leading to the interior corridor and from there, to 5 identical chambers. The eastern magazine was similar in structure and layout to the first magazine, except for the decorative elements – other than the date “1907” on the façade, it has no other ornaments.

Zegrze

Kompleks koszarowy – dom tysięcy żołnierzy

Kompleks koszarowy – dom tysięcy żołnierzy

Na podstawie dosyć dokładnych obliczeń można stwierdzić, że przez koszarę zegrzyńskie przewinęło się w okresie ponad 120 lat sporo ponad 100 tys. żołnierzy. Jedni mieszkali tu kilkadziesiąt lub kilka lat, inni miesiąc lub kilka dni. Tak czy inaczej, Zegrze było dla nich żołnierskim, tymczasowym domem.

WSZYSCY SPALI W JEDNEJ SALI

Wśród budynków koszarowych najważniejsze były te przeznaczone na zakwaterowanie żołnierzy. Pierwotnie parterowe obiekty mieściły jedną kompanię. Przez budynek wiodł długi korytarz, po obu jego stronach znajdowały się boksy. Nie było drzwi na korytarz, zatem można powiedzieć, że ponad stu żołnierzy spało w jednej dużej sali.

W miejscowości zachowało się jeszcze kilka oryginalnych parterowych budynków carskich koszar z końca XIX w. Jest też wiele innych budowli koszarowych z tamtego okresu, ale już przebudowanych. O ich przeszłości przypominają tylko fundamenty wykonane z granitowych prostopadłościanów.

Jeden z zachowanych budynków przy ulicy prof. J. Groszkowskiego, fot. Agnieszka Woźniakowska

Siedem zachowanych budynków znajduje się na zamkniętym terenie jednostki wojskowej. Cztery z nich są widoczne z ulicy prof. Janusza Groszkowskiego. Kolejny z budynków przy tej ulicy stoi już na terenie osiedla – obecnie to dom parafialny przy ulicy Groszkowskiego 1. Na osiedlu jest też kilka budynków carskich, którym nadbudowano jedno lub dwa piętra. Łatwo je rozpoznać po kamiennych fundamentach. Są to bloki przy ulicy Groszkowskiego 6, 12, 14 i 16. Warto wspomnieć, że przy ulicy płk. Kazimierza Drewnowskiego, naprzeciwko kościoła, znajdują się dwa rosyjskie budynki gospodarcze i latryna.

Koszary w Zegrzu zostały zbudowane w latach 1890–1895 na potrzeby załogi powstającej twierdzy rosyjskiej. Kompleks liczył pierwotnie ok. 70 murowanych

i drewnianych budynków (nie zachowały się). W stanie prawie niezmiennym dotrwał do jesieni 1944 r. Podczas walk rosyjsko-niemieckich 80% obiektów zostało uszkodzonych lub zniszczonych. Wszystkie dachy spłonęły. Odbudowa koszar była prowadzona w latach 1948–1953. Od tamtej pory przybito wiele nowych budynków wojskowych.

Budynki koszarowe w Zegrzu są typowymi obiektami użytkowymi przełomu XIX i XX w. wznoszonymi z czerwonej cegły. Większość z nich ma układ dwutraktowy. Wnętrza pomieszczeń były tynkowane, niektóre zdobity sztukaterie. Na ścianach większości budowli występowały

SERCE KOSZAR

Sercem koszar można nazwać plac apelowy. To miejsce, gdzie odbywają się zbiórki żołnierzy, zajęcia z musztry oraz ważne uroczystości. Przedwojenne wydarzenia organizowano na boisku jednostki (istnieje dziś w tym samym miejscu). Po wojnie centralny plac został przeniesiony nieco na południe – w dzisiejsze miejsce. Był on najpierw trawiasty, potem betonowy (płytki), a dziś jest asfaltowy.

Zegrze

Kompleks koszarowy – dom tysięcy żołnierzy

lizeny. Elementy belkowania były wykonane z cegieł ułożonych ukośnie. Nad oknami (zwykle dwudzielnymi) znajdowały się prostokątne naczółki, a pod oknami konsole. W narożnikach większości budynków umieszczono dekoracyjne pilastry. Niekiedy spotyka się dekorację ścian poprzez zróżnicowanie ich głębokości. Nad wejściami do budynków wykonano charakterystyczne, dwuspadowe kute daszki.

Stropy skonstruowano z belek drewnianych z obu stron obitych deskami. W środku znajdowała się warstwa cegieł. Od strony pomieszczeń do desek przymocowano warstwę trzciny, na której położono tynk. Od strony strychu na warstwie desek znajdowała się polepa gliniana. Dachy były w większości siodłowe, dwuspadowe i czterospadowe z charakterystycznymi półkolistymi oknami – lukarnami.

Barracks in Zegrze

A number of original single-storey Russian barracks from the late 19th century have survived in Zegrze. The barracks were built between 1890 and 1895 to accommodate the crew of the newly constructed Russian fortress. The complex survived in its original form until autumn of 1944 when most of the buildings were destroyed in the battle between the Soviet and the German armies, The barracks were rebuilt from 1948 to 1953. The buildings are typical military structures from the turn of the 19th and the 20th century. Most of them have a two-bay layout and characteristic double-pitched roofs over the entrances. The ceilings are made with timber beams lined with wood panels on both sides. The roofs are mainly double-pitched or hipped, with characteristic semi-circular dormer windows.

Kasyno – tu w ruletkę nie grano

Kasyno oficerskie pełniło przez ponad 100 lat funkcję ośrodka kultury i restauracji dla kadry zawodowej zegrzyńskiego

garnizonu. Nie było to miejsce hazardu, o ile przyjmujemy, że brydż, który był bardzo popularny w II Rzeczypospolitej, nie był grą hazardową.

„Oficerskoje Sobranie” – tak nazywał się obiekt przypominający pałacyk, który został wybudowany na zapleczu

Umocnienia Dużego (rosyjskiego fortu Twierdzy Zegrze) ok. 1903 r. Był przeznaczony dla oficerów dowództwa carskiej twierdzy oraz pułków piechoty i batalionu artylerii fortecznej.

W latach 1915–1918 korzystali z niego oficerowie niemieccy, gdyż teren był pod pruską okupacją. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę kasyno, jak i cały garnizon, przeszedł w ręce Wojska Polskiego.

W okresie II Rzeczypospolitej w budynku tętniło życie. Odbywały się w nim zabawy dla dzieci oraz bale, rauty i inne spotkania towarzyskie dorosłych. Popularne były

szczególnie bale karnawałowe, w których brali udział nie tylko oficerowie z małżonkami, ale także podchorążowie Szkoły Podchorążych Łączności, Szkoły Podchorążych Rezerwy Łączności oraz telegrafistki z Kursu Juzistek. Przed świętami Bożego Narodzenia oficerowie byli zapraszani przez komendanta Centrum Wyszkożenia Łączności na „tradycyjnego śledzia”. W kasynie odbywały się też uroczystości oficjalne, np. wręczenia świadectw po ukończeniu kursów.

We wrześniu 1939 r. obiekt nie został uszkodzony. Po wkroczeniu 13 września

Widok od strony wschodniej, fot. Artur Spodobalski

Zegrze

Kasyno – tu w ruletkę nie grano

z kasyna korzystali Niemcy, ale jego funkcja nie uległa zmianie. Budynek, podobnie jak inne obiekty w Zegrzu, ucierpiał w czasie walk rosyjsko-niemieckich w październiku 1944 r. Zawalił się dach, uszkodzone były mury i wnętrze. Odbudowę koszar rozpoczęto dopiero na początku 1948 r. W pierwszej kolejności wyremontowano hotel garnizonowy i kasyno, które oddano do użytku 22 lipca 1948 r.

Gastronomiczno-rozrywkowa funkcja kasyna była po II wojnie światowej kontynuowana. Garnizon pozostał ośrodkiem szkolenia wojskowych łącznościowców. Istniejąca w Zegrzu szkoła oficerska miała słuchaczy-podchorążych. Tradycją stało się organizowanie 29 listopada tzw. Balu Podchorążego. W kasynie odbywały się też inne bale – sylwestrowe, karnawałowe oraz spotkania opłatkowe i wielkanocne. W latach 90. XX w. wprowadzono zwyczaj wręczania w kasynie dyplomów ukończenia studiów absolwentom szkoły oficerskiej (wcześniej robiono to na placu apelowym).

Po przemianie ustrojowej kasyna wojskowe, jako gospodarstwa pomocnicze jednostek wojskowych, mogły prowadzić działalność zarobkową. W budynku w Zegrzu odbyło się wtedy wiele przyjęć weselnych.

Zegrzyńskie kasyno, jako jedno z ostatnich w wojsku, zostało zlikwidowane w 2007 r. Obiekt przejął Klub Centrum

Szkolenia łączności i Informatyki – wojskowa placówka kultury. W dawnym kasynie odbywają się teraz różne wydarzenia kulturalne.

GWIAZDY NA BALACH

W kasynie w Zegrzu bawili się przed wojną podchorążowie – późniejsi znani aktorzy – Witold Zacharewicz i Kazimierz Rudzki oraz kompozytor Witold Lutosławski. Na balach pojawiał się też książę Konstanty Radziwiłł z Jadwisina ze swoją małżonką Marią.

PAŁACYK RADZIWIŁŁÓW?

Zaskakująco bogaty wystrój zewnętrzny i wewnętrzny budynku kasyna, kontrastujący z surowym wyglądem innych obiektów koszarowych w Zegrzu, przyczynił się do powstania legendy, że jest to pałacyk Radziwiłłów, dawnych właścicieli miejscowości. Oczywiście nie jest to prawdą.

Budynek wzniesiono na planie prostokąta z dobudówką w stylu neoklasycyzmu petersburskiego. Rozłożony horyzontalnie, trójryzalitowy – zarówno od frontu, jak i od strony ogrodu – obiekt postawiono na kilkuwarstwowym wysuniętym

cokole wyłamującym się pod pilastrami, półkolumnami i ćwierćkolumnami. W większej części budowli dach zwierczono attyką o formie prostej ścianki z włamaniami, akcentującymi znajdujące się poniżej formy (drzwi, pilastry). W części środkowej fasady ogrodowej attyka przybrała formę balustrady tralkowej. Przed wejściem do budynku od strony frontowej znajduje się podjazd typowy dla rezydencji, przy którym zachowały się dwie latarnie (dziś elektryczne).

Fasada ogrodowa wychodzi na niski taras ograniczony tralkową balustradą z gazonami.

We wnętrzu dominującym pomieszczeniem jest otwierająca się na taras sala balowa, zwana lustraną, poprzedzona dwoma przedsionkami. Kompleks przedsionków i sali głównej stanowił oś, po której stronach umieszczono mniejsze pomieszczenia.

Budynek został wpisany do rejestru zabytków 13 maja 2016 r. pod nr. 1335.

Casino in Zegrze

“Oficersskoe sobranie” was the name of the establishment built in the back of the Zegrze Fortress around the year 1903 for the officers of the Russian garrison. Between 1915 and 1918, it was frequented by German officers. After the restoration of Poland’s independence, the casino with the rest of the garrison was taken over by the Polish Army. The building sustained significant damage during the Soviet-German battle in October of 1944, but was rebuilt in 1948. The casino continued to provide catering and entertainment until 2007 when it was taken over by the cultural unit of the Communications and IT Training Centre in Zegrze.

Hotel garnizonowy – dzieło znanego architekta

Niepozorny blok mieszkalny przy ulicy Radziwiłłowskiej 2, wyglądający jakby powstał w okresie socrealizmu, jest w rzeczywistości udanym przedwojennym

dziełem znanego architekta Edgara Norwertha. Projektant ten stworzył między innymi plany obiektów Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie (dziś AWF) oraz Wojskowego Sanatorium Przeciwgruźliczego w Otwocku.

Budynek wzniesiono w latach 1937–1938 w ramach działalności inwestycyjnej

Zegrze

Hotel garnizonowy – dzieło znanego architekta

Funduszu Kwaterunku Wojskowego, we współpracy z biurem projektowym Departamentu Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych. Obiekt przetrwał w dobrym stanie II wojnę światową, chociaż został uszkodzony w czasie walk rosyjsko-niemieckich na jesieni 1944 r. Po wojnie wyremontowany i oddany ponownie do użytku 15 maja 1948 r. Przez lata funkcjonowania hotel nie doznał istotnie rzutujących na jego wartość przekształceń w zakresie kompozycji wnętrza i znaczących uszczerbków substancji zabytkowej.

Od chwili powstania jego funkcja – mieszkania hotelowe dla oficerów i podoficerów zegrzyńskiego garnizonu – nie

zmieniła się. Obecnie budynek nie jest użytkowany i czeka na remont.

Obiekt jest przykładem umiarkowanego modernizmu. Realizuje w dużej mierze typowe założenia wielkogabarytowej zabudowy mieszkalnej w duchu corbusierowskim. Przy ekonomii zastosowanych środków i funkcjonalności rozwiązań oraz ukształtowanym ze smakiem opracowaniu elewacji, stanowi wyraz trendów architektonicznych lat 30. Przejawia się to w uskokowej, asymetrycznej bryle z obszernym tarasem w przyziemiu, w formach okien, w zastosowaniu słupów oraz w opracowaniu tynkarskim elewacji, których

strefę przyziemia oraz geometryczne podziały kompozycyjne podkreśla dodatkowo charakterystyczna okładzina z cegły klinkierowej. Wszystkie elementy cechuje prostota i podporządkowanie jednolitemu wyrazowi kompozycji architektonicznej. Dotyczy to także wnętrz, w których zachowała się przede wszystkim kamienna okładzina holi i oryginalne formy klatek schodowych.

Budynek został wpisany do rejestru zabytków 22 maja 2016 r. pod nr 1341.

TERMOMETROWE OKNA

W latach 30. XX w. pojawiły się okna narożne podkreślające załamania ścian i takie okna znajdziemy w zegrzyńskim hotelu. Znajdziemy tu również charakterystyczne dla modernizmu (funkcjonalizmu) tzw. okna termometrowe – na klatce schodowej od strony zachodniej.

Garrison Hotel in Zegrze

The modest apartment building in Zegrze is a former hotel designed by an acclaimed English architect Edgar Norwerth. It was built from 1937 to 1938 as an investment of the Military Accommodation Fund. The building survived World War II in good shape, although it did sustain damage during the Soviet-German battle in autumn of 1944. After the war, it was renovated and reopened on May 15th, 1948. The hotel's interior and exterior remained relatively unchanged over the years, preserving its historical value. It is currently unused and awaiting another renovation.

Kościół pw. Matki Boskiej Fatimskiej – świątynia o wielu obliczach

Dzisiejszy kościół garnizonowy w Zegrzu, położony przy ulicy Drewnowskiego 1a, to nowoczesna budowla. Historia zarówno miejscowości, jak i parafii oraz

świątyni sięga jednak średniowiecza. Istniało tu kilka kolejnych kościołów katolickich, a nawet cerkiew.

Pierwsza wzmianka o Zegrzu pochodzi z 1237 r., a o tamtejszej parafii – z 1367 r. W tamtym okresie powstała zapewne pierwsza świątynia. Stała ona prawdopodobnie na terenie nieczynnego dziś cmentarza w Zegrzu (zachodnia strona

Widok od strony ulicy Radziwiłłowskiej, fot. Agnieszka Woźniakowska

Zegrze

Kościół pw. Matki Boskiej Fatimskiej – świątynia o wielu obliczach

ulicy Drewnowskiego, między blokami). Właśnie tam, w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych w 2017 r., odkryto kamienne fundamenty budowli.

Murowany kościół pw. św. Antoniego Padewskiego, św. Barbary i św. Rocha powstał w miejscu dzisiejszej świątyni w 1758 r. Ufundował go Antoni Krasieński, dziedzic Zegrza. Budowla miała kształt kwadratu, a w jego wnętrzu znajdowało się pięć ołtarzy.

Kościół istniał do ostatniego dziesięciolecia XIX w. Dziedziczka dóbr ziemskich

Jadwiga Radziwiłłowa z domu Krasieńska musiała sprzedać Rosjanom teren Zegrza pod budowę twierdzy. Siedzibę parafii przeniesiono wówczas do nowego kościoła w oddalonej o kilka kilometrów Woli Kiełpińskiej, a świątynię zegrzyńską rozebrano do fundamentów.

Powodem rozbiórki była chęć wybudowania w jej miejscu cerkwi na potrzeby załogi twierdzy. Kamień węgielny położono w 1895 r., a uroczystego poświęcenia dokonano 29 kwietnia 1899 r.

Prawosławną świątynię wybudowano z cegły w stylu bizantyjskim z odwołaniem się do architektury moskiewsko-jarosławskiej. Nad środkową częścią umieszczono okrągłą wieżę z cebulastą kopułą. Nad wejściem znajdowała się wieża dzwonnicza. Autorem projektu cerkwi był inżynier wojskowy płk Rakint, a ikony stanowiły kopie ikon z soboru w Kijowie.

Świątynia szczęśliwie przetrwała I wojnę światową. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i utworzeniu w Zegrzu polskiej twierdzy, prawosławną cerkiew, bez gruntownej przebudowy,

przekształcono w katolicki kościół garnizonowy. Jego poświęcenie odbyło się 21 stycznia 1919 r.

DWIE PARAFIE ZEGRZE

Przeniesienie siedziby parafii Zegrze do Woli Kiełpińskiej w końcu XIX w. spowodowało zawirowania z nazewnictwem. Już w latach 1919–1939, gdy istniała parafia garnizonowa w Zegrzu, były dwie parafie mające w nazwie Zegrze. Podobnie stało się po roku 1993 i ta sytuacja trwa do dzisiaj.

NIEZWYKŁA KOLUMNNA

Po wysadzeniu pozostałości przedwojennego kościoła w 1987 r., przez wiele lat na gruzach sterczała ocalała kolumna toskańska, stojąca kiedyś przed wejściem do świątyni. W czasie przygotowywania terenu pod budowę nowego miejsca kultu ocalono ją i umieszczono przed prezbiterium, po lewej stronie. Jest symbolem ciągłości historii zegrzyńskich kościołów.

Zmiana wyglądu zewnętrznego i wnętrza nastąpiła dopiero w latach 30. XX w. W 1932 r. z inicjatywy proboszcza ks. mjr. Szymona Żółtowskiego kościół przebudowano według projektu Edgara Norwertha. Z przodu dobudowano toskańskie kolumny, zburzono

Widok od strony zachodniej, fot. Mirosław Pakuła

Zegrze

Kościół pw. Matki Boskiej Fatimskiej –
świątynia o wielu obliczach

Kościół w Zegrzu z zachowaną kolumną, fot. Agnieszka Woźniakowska

dzwonnicy, zastępując ją dwiema małymi wieżami, zmieniono kształt kopuły.

Kościół nie został uszkodzony w czasie działań wojennych we wrześniu 1939 r. Dopiero walki rosyjsko-niemieckie w październiku 1944 r. dokonały wielu szkód. Zawalił się dach i zostało zniszczone wnętrze, ale mury zostały.

Po wojnie, ze względu na sytuację polityczną, nie było woli reaktywacji parafii ani odbudowy świątyni. Jej agonია nastąpiła latem 1987 r., kiedy mury wysadzili wojskowi saperzy, oczyszczając plac pod planowaną zabudowę mieszkalną.

Reaktywacja parafii garnizonowej nastąpiła niedługo po przemianie ustrojowej (1993). Uruchomiono wówczas tymczasową kaplicę w budynku kinoteatru na terenie jednostki wojskowej, ale temat odbudowy świątyni był odsuwany.

Kamień węgielny wmurowano dopiero 3 czerwca 1999 r., a 29 maja 2007 r. nastąpiła konsekracja kościoła, który powstał wysiłkiem wielu ludzi i instytucji, ale przede wszystkim ówczesnego proboszcza ks. płk. Zenona Surmy.

Przystępując do odbudowy świątyni w 1999 r., nie zdecydowano się na odtworzenie jej przedwojennego kształtu (prawdopodobnie ze względu na koszty). Dzisiejszy obiekt powstał na planie krzyża w miejscu poprzednich, lecz jest inaczej usytuowany. Główne wejście znajduje się od strony zachodniej (wcześniej było po stronie północnej).

Projektantem kościoła była mgr inż. Małgorzata Szmidt, a konstruktorem inż. Bogdan Nowak. Kierownikiem budowy został mgr inż. Piotr Homma.

Church in Zegrze

Zegrze used to have a number of Catholic churches and even an Eastern Orthodox church. The archaeological digs conducted in 2017 uncovered the stone foundations of a structure which was probably the first church in the town dating back to the 13th century. The masonry church was built in 1758. At the end of the 19th century, the Russians dismantled it and replaced with an Eastern Orthodox temple. After the restoration of Poland's independence, it was converted into a garrison church without any extensive reconstruction. In 1932, the temple was remodelled according to the plans prepared by Edgar Norwerth. Seriously damaged in 1944, the church was not rebuilt after the war. In 1987, the remains of the church were demolished. The current church was consecrated in 2007.

Drogi i mosty

Trakty – dawne drogi krajowe

Trakty – dawne drogi krajowe

Gminę Serock przecinają dziś drogi krajowe nr 61 i 62 – dawne carskie trakty. Szosy te w istotny sposób wpływały i wpływają nadal na życie mieszkańców.

W średniowieczu Serock leżał na trakcie wiodącym na Ruś wzdłuż Bugu oraz na drodze z Bródna przez Nieporęt i Zegrze do Pułtuska i Szczytna. W XIX w. Rosjanie, chcąc zapewnić dobrą

komunikację Królestwa Polskiego (zaboru rosyjskiego) z Cesarstwem, podjęli się korekty przebiegu traktów oraz modernizacji nawierzchni.

W latach 1820–1848 zbudowano Trakt Petersburski (dzisiejsza DK nr 61), a w latach 1832–1835 Trakt Białostocki (dzisiejsza DK nr 62). Przebieg traktów, zakwalifikowanych do głównych, w zasadzie pokrywał się na naszym terenie z istniejącymi drogami, ale były wyjątki. Trakt Petersburski poprowadzono z Warszawy do Zegrza nie przez Nieporęt, a przez

Jabłonę. Na Trakcie Białostockim z kolei „wyprostowano” odcinek od Łachy do Wyszkowa. Wcześniej droga do Wyszkowa prowadziła tuż nad Bugiem przez Nową Wieś, Popowo, Jackowo i Somiankę. Warto dodać, że powstanie nowych traktów przyczyniło się do budowy starych mostów drewnianych w Zegrzu (1820) i Wierzbicy (1833).

Na carskich traktach, obsadzonych z obu stron drzewami, panował duży ruch. Dla wygody podróżnych powstawały karczmy, a dla obsługi pojazdów i koni – kuźnie oraz stajnie. Z kolei za stan techniczny szos odpowiadali na swoich odcinkach dróżnicy, będący

funkcjonariuszami państwowymi. Nadzorowali oni między innymi pracę ekip kamieniarzy naprawiających jezdnie i dbali o odśnieżanie.

Trakty Petersburski i Białostocki poprowadzono przez Serock, co wpłynęło na zmianę przebiegu ruchu tranzytowego przez miasto. Wcześniej ruch ten odbywał się bocznymi ulicami i przechodził przez rynek, a teraz trasa biegła prosto – z południa na północ (dzisiejsze ulice Warszawska i Pułtuska). Przy nowej drodze powstał zajazd pocztowy (1824–1828) i wiele innych budynków.

Przebieg Traktu Petersburskiego uległ niewielkim zmianom pod koniec XIX w.,

Odcinek drogi krajowej w Borowej Górze poszerzony w 2008 r., fot. Artur Spodobalski

Drogi i mosty

Trakty – dawne drogi krajowe

Ulica Warszawska w Serocku – dawny Trakt Petersburski, fot. Artur Spodobalski

w związku z budową rosyjskiej twierdzy w Zegrzu. Jeden z fortów (Umocnienie Duże) zaplanowano dokładnie na środku przebiegu drogi i jej trasę należało skorygować. Dzisiejsze łuki w Zegrzu są pamiątką po tamtych zmianach, choć współczesne zakręty są dużo łagodniejsze i położone w nieco innym miejscu.

W latach 2003–2004 wybudowano drugą nitkę drogi od ronda w Zegrzu Południowym do skrzyżowania w Borożej Górze. Kolejnym etapem było wydłużenie drogi dwupasmowej do Jadwisina (2008) oraz powstanie obwodnicy Serocka (2011). Wtedy to drogi krajowe „odsunęły” się od miasta, które wreszcie mogło odpocząć od uciążliwego ruchu tranzytowego oraz weekendowych korków.

RELIKTY ŚREDNIOWIECZNEJ DROGI

Przed wybudowaniem Traktu Petersburskiego droga z Warszawy przez Nieporęt skręcała za przeprawą promową na Narwi w prawo i łagodnym wjazdem (tzw. grobelką) dochodziła do Zegrza. Stamtąd biegła do Jadwisina. Jej ślady w tej miejscowości to ulica Dworkowa i Parkowa. Dalej droga wiodła prosto przez las (dzisiejszy park przy pałacu Radziwiłłów). Do samego Serocka prowadziła obecną ulicą Wyzwolenia.

Jezdnia carskich traktów głównych miała ok. 12 m szerokości, ale tzw. pas drogowy był większy – ok. 16 m. Nawierzchnia o grubości 30 cm była solidna, składała się z dwóch warstw tłuczni przykrytego żwirem. Pobocza też były żwirowane. Chociaż drogi były na bieżąco naprawiane, to poważnego

remontu doczekały się dopiero w latach 30. XX w. Największe zmiany nastąpiły wówczas na dawnym Trakcie Petersburskim, gdyż na odcinku od Jabłonnego aż do Serocka położono betonową kostkę – polski wynalazek – tzw. trylinkę. Nawierzchnie asfaltowe pojawiły się dopiero po II wojnie światowej.

Routes

The Petersburg Route, which today is the national road no. 61, was built between 1820 and 1848. The Białystok Route, currently the national road no. 62, was built between 1832 and 1835. The construction of the routes was followed by permanent wooden bridges in Zegrze (1820) and Wierzbica (1833). Both routes ran through Serock, making the town an important stop for the through traffic. From 2003 to 2004, the second carriageway was built from the roundabout in Zegrze Południowe to the intersection in Boroża Góra. This was followed by the extension of the dual-carriageway road to Jadwisin (2008), and the construction of the Serock bypass (2011). As a result, Serock could finally breathe free of the through traffic and weekend jams congesting the town.

Mosty w Serocku, Dębem i Wierzbicy – przeprawy istniejące i nieistniejące

Funkcjonowanie mostów na Narwi w Serocku i Dębem można nazwać epizodami, ale istniejący do dziś most w Wierzbicy ma długą i ciekawą historię.

Serock miał w swojej historii na pewno dwie przeprawy promowe: z północnej części miasta w kierunku Nowej Wsi oraz z części południowej – do Arciechowa. Jedyne mosty istniały w czasach napoleońskich i były związane z twierdzą zbudowaną w latach 1806–1811. Zasadnicze obiekty fortyfikacyjne umieszczono po zachodniej stronie Narwi, ale po stronie wschodniej znajdowały się pomocnicze

Drogi i mosty

Mosty w Serocku, Dębem i Wierzbicy – przeprawy istniejące i nieistniejące

umocnienia. Komunikację z nimi miały zapewnić dwa mosty. Pierwszy zamierzano postawić w pobliżu Wierzbicy (ostatecznie nie powstał), drugi zaś zbudowano w Serocku – na wprost grodziska „Barbaraka”. W późniejszym okresie funkcjonowała przeprawa promowa od dzisiejszej ulicy Rybaki do Arciechowa, a stamtąd droga wiodła do Radzymina.

Powstanie mostu w Dębem miało, podobnie jak w Serocku, przyczynę militarną. Wcześniej istniała tu przeprawa promowa, do której dochodziła droga z Nasielska. Po 1903 r. w miejscowości powstał fort łącznikowy Twierdzy

Zegrze. Po wybuchu I wojny światowej, dla bezpieczeństwa załogi, umożliwienia jej ewakuacji, ale też w celu dostarczania zaopatrzenia, latem 1915 r. zbudowano drewnianą przeprawę. Prawdopodobnie przed wkroczeniem Niemców (7 sierpnia 1915 r.) most został przez Rosjan zniszczony, podobnie jak most w Zegrzu. W Dębem ponownie zaczęła działać przeprawa promowa, która funkcjonowała aż do 1963 r., czyli do chwili powstania Jeziora Zegrzyńskiego.

Przegrodzenie koryta Narwi zaporą umożliwiło poprowadzenie po jej koronie ruchu drogowego. Zapora powstała

kilkaset metrów na wschód od przeprawy promowej, stąd korekty wymagała siatka drogowa nie tylko w Dębem, ale też po drugiej stronie rzeki.

FILMOWY PROM

Dębieński prom możemy zobaczyć w melodramacie „Zabawka” w reżyserii Michała Waszyńskiego nakręconym w 1933 r. Główni bohaterowie filmu – ziemianin Łatoszyński (Stefan Gucki) i tancerka Lulu (Alma Kar) – wjeżdżają samochodem na prom w Poddebju, a wyjeżdżają w Dębem. Wiadać wtedy panoramę wsi od strony Narwi.

W Wierzbicy pierwszy stały most drewniany pojawił się w 1833 r. podczas budowy przez Rosjan Traktu Białostockiego. W następnych dziesięcioleciach przeprawa była często niszczone przez krę i wielokrotnie odbudowywana. Prawdopodobnie istniała także druga przeprawa mostowa Klusek-Gąsiorowo.

12 sierpnia 1920 r. do mostu od strony Łachy podeszli bolszewicy maszerujący od Wyszkowa. W nocy z 12 na 13 sierpnia Polacy broniący przeprawy ze skarpy w Wierzbicy wycofali się na wcześniej przygotowaną linię obrony i podpalił most. Rosjanie zreperowali go i przeprawili swoje siły. 18 sierpnia sytuacja była odwrotna – tym razem to Rosjanie, wycofując się, podpalili most, a Polacy szybko go potem naprawili.

Most w Wierzbicy – widok od strony południowej, fot. Agnieszka Woźniakowska

Drogi i mosty

Mosty w Serocku, Dębem i Wierzbicy – przeprawy istniejące i nieistniejące

PIASKOWY INTERES

W połowie lat 50. XX w., gdy powstawała nowa żelbetonowa przeprawa w Wierzbicy, zaszła konieczność podwyższenia grobli dojazdowych. Piasek został wzięty od niemieckiego kolonisty Daniela Wedmana, z jego pola w łasze przylegającego do Narwi. Dzięki temu Wedman pozbył się kłopotliwej góry piasku i zyskał płaski teren. Niezły zarobek mieli też okoliczni chłopcy, którzy wozili ten piasek wozami.

Most w Wierzbicy został ponownie zniszczony przez polskich saperów 5 grudnia 1939 r. – w związku z szybko zbliżającymi się wojskami niemieckimi. Niezwłocznie

odbudowany przez Niemców, służył do późnego lata 1944 r., kiedy to został zniszczony, ponieważ od wschodu nadchodziła Armia Czerwona. Na początku września 1944 r. Rosjanie przerzucili przez Narew dwa pontonowe mosty w Wierzbicy i Klusku, przez które przeprawili się i zajęli przyczółek. Warto w tym miejscu wspomnieć o dwóch tymczasowych mostach w Zegrzynku, zbudowanych przez Rosjan do przerzutu wojsk w grudniu 1944 r.

Po wojnie w Wierzbicy działała przeprawa promowa. Obecny, żelbetonowy most został zbudowany w połowie lat 50. XX w. Most był potem wielokrotnie remontowany, ostatni raz w 2019 r. W sierpniu 2020 r., w 100. rocznicę Bitwy Warszawskiej 1920 r., przeprawie nadano imię Obrońców Ziemi Serockiej 1920 r.

Bridges in Serock, Dębe and Wierzbica

The first bridge in Serock was built in the times of Napoleon Bonaparte. In 1939, the German troops assembled a pontoon bridge. Similar to the one in Serock, the bridge in Dębe was built for military purposes. After 1903, an intermediate fort of the Zegrze Fortress was erected in Dębe. When World War I broke out, a wooden bridge was built over the Narew River. It was destroyed in 1915. In 1963, the dam on the Narew was built with a road on its crest. The first permanent wooden bridge in Wierzbica was built in 1883 as part of the construction of the Białystok Route by the Russians. Over the following hundred years, the crossing was destroyed and rebuilt a number of times. The current reinforced concrete bridge was built in the second half of the 1950s.

Mosty w Zegrzu – dwa wieki historii

Obecnie w Zegrzu możemy zobaczyć pozostałości mostu niemieckiego z 1916 r. oraz dwa nowe mosty zbudowane w latach 2003–2004. Historia przepraw w tym miejscu ma jednak ponad 200 lat.

Zegrze znajdowało się od wieków na ważnym, wiodącym na północ szlaku wojenno-handlowym. Początkowo prowadził on z Warszawy w kierunku Zegrza przez Nieporęt, a od pierwszej połowy XIX w. przez Jabłonę. Od stuleci istniała w Zegrzu przeprawa promowa, a ok. 1820 r. pojawił się pierwszy drewniany most na Narwi, zbudowany przez Antoniego

Nowodworskiego. Przeprawa ta była kilkakrotnie niszczone i naprawiana w 1831 r., w czasie powstania listopadowego. Kolejne mosty powstały w latach 1851 i 1871. Drewniane przeprawy często płonęły, bądź były znoszone przez wiosenną krę.

Przełomowy okazał się rok 1897, kiedy oddano do użytku żelazny, kratownicowy most o długości 315 m, postawiony na betonowych filarach obłożonych kamieniem. Jego projektantem był inż. Mieczysław Marszewski, późniejszy twórca planów mostu Poniatowskiego w Warszawie.

Zegrzyński most dotrwał tylko do I wojny światowej. 6 sierpnia 1915 r. wysadzili go wycofujący się Rosjanie. Niemcy, którzy zajęli ten teren, nie

Mosty zbudowane w latach 2003-2004, fot. Agnieszka Woźniakowska

Drogi i mosty

Mosty w Zegrzu – dwa wieki historii

pokusili się o jego odbudowę, tylko wystawili obok niski i wąski most, po którym zostały do dziś wieżyczki strażnicze. Obiekt, mocno zużyty, służył do 1931 r., kiedy to na filarach mostu rosyjskiego powstała nowa, łukowa, stalowa przeprawa. Działała zaledwie osiem lat. Wyszadzili ją polscy saperzy w nocy z 6 na 7 września 1939 r. Dwa zwalone do rzeki przęsła Niemcy usunęli i wybudowali obok most pontonowy, który służył im aż do września 1944 r.

Po wojnie łukowy most stalowy odbudowano i oddano do użytku w grudniu 1947 r. Z czasem pogarszał się jego stan techniczny, poza tym był za wąski, a ruch samochodowy coraz większy. Niedrożność mostu wymusiła budowę nowych przepraw. W 2003 r. oddano do użytku most zbudowany po północnej stronie mostu łukowego, a łukowy zaraz rozebrano. W jego miejscu w 2004 r. postawiono drugą identyczną nową przeprawę.

Każdy z dzisiejszych mostów na Narwi w Zegrzu ma 316 m długości oraz 13,5 m szerokości, z czego na jezdnię przypada 8,5 m a na ciąg pieszo-rowerowy 2,5 m. Przeprawy mają konstrukcję stalową składającą się z czterech przęseł opartych na trzech żelbetowych filarach (jeden z mostów stoi na filarach rosyjskich z roku 1897).

PROCES W SPRAWIE PRZEPRAWY

W 1821 r. dziedzic Zegrza Stanisław Krasieński wytoczył proces skarbowi Królestwa Polskiego w związku utratą zysków z przeprawy promowej po wybudowaniu pierwszego mostu na Narwi. Sprawa ciągnęła się kilkadziesiąt lat, aż do śmierci Krasieńskiego w 1849 r. Nigdy nie została rozstrzygnięta.

SPACERY PO KORONIE MOSTU

Podchorążowie szkoły oficerskiej w Zegrzu mieli zwyczaj spacerowania po koronie mostu podczas powrotu z wesołych przepustek. Wieloletnią tradycją było też wieszanie napisu „100” z dwoma oficerskimi gwiazdkami na 100 dni przed promocją. Łukowy most miał 4 przęsła (jak 4 lata nauki w szkole oficerskiej), a każde składało się z 12 części (jak 12 miesięcy w roku). Podchorążowie udający się do pociągu w Zegrzu Południowym często odliczali na moście, ile miesięcy nauki jeszcze im zostało.

Pozostałości mostu niemieckiego z 1916 r., fot. Mirosław Pakuła

Bridges in Zegrze

The first wooden bridge on the Narew River in Zegrze was built around the year 1820. The bridge was subsequently destroyed and repaired a number of times. The iron truss bridge opened in 1897 was later blown up by the Russians during World War I. The German army, which captured this area, built a low bridge in 1916 which served until 1931 when a new steel arch bridge was built on the buttresses of the old Russian one. The turrets of the old German bridge survive to this day. The new bridge was blown up on September 7th, 1939. As a replacement, the Germans set up a pontoon bridge. The steel arch bridge was rebuilt in 1947. In 2003, a new bridge was opened to the north of the arch bridge, and the latter was subsequently dismantled. In 2004, a second bridge was opened.

Miejsca pamięci narodowej

Miejsce mordu w wąwozie w Serocku – ślad tragedii sprzed lat

Miejsce mordu w wąwozie w Serocku – ślad tragedii sprzed lat

Zbrodnia dokonana przez Niemców na 22 Polakach 28 lutego 1941 r. wstrząsnęła mieszkańcami Serocka i okolicznych wsi. Pamięć o niej żyje do dzisiaj. Miejsce mordu jest położone w serockim wąwozie, między ulicami Włoską a Rybaki (obecnie to teren prywatny).

NIEPEŁNA LISTA OFIAR

Od początku były problemy z ustaleniem listy ofiar. Mówiono o 20–22 osobach, ale udało się ustalić jedynie 12 nazwisk. Nie potwierdzono także, czy wśród ofiar była kobieta i 14-letni chłopiec, o czym mówią niektóre relacje.

Aresztowania oraz późniejsza egzekucja mieszkańców Serocka i okolic były efektem prowokacji gestapo. W 1940 r. w pobliżu Serocka zaczął działać niemiecki agent Franek Mirota (Mitura), który podawał się za zakonnika. Zdobył zaufanie proboszcza parafii Zegrze w Woli Kiełpińskiej ks. Ludomira Lissowskiego, który pozwolił mu na działalność duszpasterską w terenie. Agent działał w gminach Zegrze, Nasielsk i Gzowo. Namawiał ludzi do wstąpienia do tajnej

organizacji antyniemieckiej. Jej członkowie zbierali się najczęściej w lesie w pobliżu Gut i Świącienicy.

Mirota wyznaczył spotkanie członków organizacji na 11 listopada 1940 r. we wsi Piskornia (według innej relacji w Świącienicy), gdzie wydał ich w ręce Niemców. Aresztowanych poddano przesłuchaniom najpierw w Ciechanowie, a potem w Pułtusku. Wyrokiem niemieckiego sądu zostali skazani na karę śmierci.

28 lutego 1941 r. aresztowanych przywieziono z Pułtuska do Serocka i rozstrzelano w wąwozie nad Narwią. Świadcami mordu byli sprowadzeni siłą sołtysi wsi, z których pochodzili więźniowie. Skazanych ustawiano czwórkami nad głębokim dołem i kolejno rozstrzeliwano.

Po wojnie władze Serocka w miejscu mordu postawiły krzyż i ogrodziły mogiłę. Późniejsze przeniesienie szczątków ofiar na cmentarz i wystawienie pomnika było inicjatywą ks. prałata Franciszka Kuligowskiego. 17 lipca 1957 r. dokonano ekshumacji i szczątki pochowano na cmentarzu parafialnym, gdzie postawiono pomnik z listą rozstrzelanych. Tę formę grób zachował do 2002 r., kiedy to z inicjatywy władz gminy nadano mu nowy kształt i poprawiono błędy na liście nazwisk. W 2021 r. wymieniono tablice nagrobne. Dopisano na nich informacje o okolicznościach mordu.

W miejscu mordu w wąwozie znajduje się pomnik, na którym wyryto napis: „Miejsce poświęcone krwią zamordowanych przez oprawców hitlerowskich w liczbie 21 osób w dniu 28 II 1941 r.

których prochy w dniu 17 VII 1957 r. zostały ekshumowane na miejscowy cmentarz. Płyte tę stawia się na wieczną pamiątkę dla przyszłych pokoleń”.

Execution Site in the Gorge in Serock

The execution in the gorge is one of the most dramatic events in Serock history. The arrests and subsequent execution of the citizens of Serock and nearby village resulted from a provocation by the Gestapo. On November 11th, 1940, a German agent named Mirota arranged a meeting for the locals who wanted to set up a resistance organization, and betrayed them to the Nazis. The arrested conspirators were interrogated and then sentenced to death. On February 28th, 1941, they were transported from Pułtusk to Serock and shot in the gorge by the Narew River. The atrocity was witnessed by the heads of villages that the victims came from, who were brought by force to the execution site. After World War II, the authorities of Serock set up a cross and fenced off the tomb. On July 17th, 1957, the victims were exhumed and relocated to the cemetery. In 2002, a new headstone was erected. In 2021, the grave markers were replaced with new ones which had the information on the circumstances of the execution added.

Miejsce zamordowania mjr. Radziwiłła w Zegrzu – tajemnica z czasów wojny

Szczątki oficera Armii Krajowej księcia Konstantego Mikołaja Radziwiłła odkryto przypadkiem, po 25 latach od

jego śmierci. Los sprawił, że człowiek, który oddał życie za Ojczyznę, mógł wreszcie godnie spocząć, pożegnany przez rodzinę i wielu mieszkańców ziemi serockiej. W 2016 r. tuż obok miejsca odkrycia szczątków bohatera powstało miejsce pamięci.

Konstanty Mikołaj Radziwiłł był ostatnim właścicielem dóbr ziemskich Zegrze

Miejsca pamięci narodowej

Miejsce zamordowania mjr. Radziwiłła w Zegrzu – tajemnica z czasów wojny

Mural z wizerunkiem bohatera, fot. Starostwo Powiatowe w Legionowie

i pałacu w Jadwisinie, oficerem rezerwy, uczestnikiem kampanii 1939 r. W czasie Powstania Warszawskiego dowodził grupą bojową operującą w okolicach Nieporętu i Bródna. 19 sierpnia 1944 r. został ujęty przez Niemców i 14 września zamordowany, ale miejsca pochówku nikt nie znał.

W maju 1969 r. podczas prac remontowych na terenie strzelnicy w koszarach w Zegrzu, znajdującej się w zaadaptowanym wąwozie, dwaj pracujący tam podchorążowie natrafili na ludzkie kości. Okazało się, że są to szczątki Konstantego Radziwiłła. Pogrzeb, w którym uczestniczyła wdowa, rodzina i przyjaciele majora, odbył się w Serocku.

14 września 2016 r. tuż obok miejsca zamordowania „Koraba” odbyło się odsłonięcie miejsca pamięci. Składa się ono z muralu z wizerunkiem bohatera oraz głazu z tablicą pamiątkową. Autorem wizerunku jest artysta malarz, znany muralista Rafał Roskowiński. Znajduje się tam także cytat z wiersza Zbigniewa Kabaty „Armia Krajowa”. Tablica pamiątkowa umieszczona na granitowym głazie zawiera informacje o mjr. Radziwiłle i o odnalezieniu szczątków oraz biblijny cytat z Drugiego Listu św. Pawła do Tymoteusza.

Miejsce pamięci mjr. Radziwiłła w Zegrzu powstało dzięki środkom przekazanych przez samorządy powiatu legionowskiego.

Konstanty Radziwiłł Murder Site in Zegrze

The remains of Duke Konstanty Mikołaj Radziwiłł, a major in the Home Army, were discovered by accident on the shooting range in Zegrze 25 years after his death. In 1969, a ceremonial burial of the fallen hero was held in Serock, attended by Radziwiłł's widow, family and friends. On September 14th, 2016, a memorial site was uncovered composed of a mural with Konstanty Radziwiłł's image and a boulder with a memorial plaque. The image of the fallen hero was created by a well-known street artist Rafał Roskowiński. Major Radziwiłł's memorial site was funded by the authorities of the Legionowo district.

Mogiły wojenne na cmentarzach w Serocku i Woli Kiełpińskiej – wieczna pamięć o Bohaterach

11 listopada 1997 r. na ścianie serockiego ratusza odsłonięto tablicę poświęconą mieszkańcom poległym i pomordowanym w latach I i II wojny światowej oraz w wojnie z bolszewikami w 1920 r. To centralne miejsce pamięci, gdzie odbywają się uroczystości i czci się Bohaterów. Groby części z nich znajdują się na cmentarzach w Serocku i Woli Kiełpińskiej. Są otoczone szczególną troską i pamięcią mieszkańców gminy.

Na serockiej nekropolii, przy środkowej alei, znajduje się grób rodzinny Skalskich,

w którym spoczywa mjr Tadeusz Skalski, poległy 3 września 1939 r. Nieco dalej, po drugiej stronie alei, mieści się symboliczna mogiła pięciu ofiar wojny i reżimu komunistycznego: Tadeusza Urbańskiego (1939), Ryszarda Urbańskiego (Katyń), Heleny i Jerzego Czarnackich (Powstanie Warszawskie) oraz Artura Maciejewskiego (Rawicz).

W pobliżu, ale po drugiej stronie alei, położony jest grób trzech żołnierzy ze 155. Pułku Piechoty Wielkopolskiej 7. Brygady Rezerwowej, poległych w walkach z bolszewikami 17 sierpnia 1920 r.: szer. Mariana Podczaskiego, szer. Walentego Rogackiego i szer. Sylwestra Rożewskiego. Grób jest też mogiłą symboliczną dla 26 innych żołnierzy, którzy zginęli lub zmarli z ran na ziemi serockiej między 12 sierpnia a 20 września 1920 r. Z tyłu grobu

Miejsca pamięci narodowej

Mogiły wojenne na cmentarzach w Serocku i Woli Kiełpińskiej – wieczna pamięć o Bohaterach

z okresu wojny polsko-bolszewickiej znajduje się mogiła Antoniego Marchlewskiego, żołnierza Legionów Polskich.

POŚMIERTNA DRGA ŻOŁNIERZA

Sierżant Kazimierz Kozłowski ze 167. Pułku Piechoty poległ w sierpniu 1920 r. w ataku na pozycje bolszewickie w pobliżu gorzelnii przy skrzyżowaniu w Szadkach. Pochowano go obok figury Matki Bożej Niepokalanej przed kościołem w Woli Kiełpińskiej. Mogiła bohatera, położona przy ruchliwej drodze z Modlina do Serocka, przez wiele lat przeszkadzała komunistom, dlatego w 1966 r. szczątki z betonową płytą nagrobną przeniesiono na cmentarz. W 2016 r. mogiła została odnowiona.

Tuż obok grobu z 1920 r. położona jest mogiła dwóch żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r.: szer. n.im. Aftyki oraz szer. Ignacego Kaźmieruka. Na tyłach tego grobu spoczywa w zbiorowej mogile czterech saperów, którzy zginęli w maju i czerwcu 1945 r., w czasie rozminowania terenu po zakończeniu II wojny światowej: szer. Bolesław Gałat, szer. Władysław Michalik, szer. Stanisław Bartosz i szer. Aleksander Rozmysłowicz. Obok znajduje się pojedynczy grób piętego sapersa – szer. Zbigniewa

Mickiewicza oraz mogiła żołnierza walczącego we wrześniu 1939 r. i w konspiracji – Jana Śmigielskiego.

Pod koniec środkowej alei cmentarza (nieдалеko ulicy Wyzwolenia) znajduje się duży zbiorowy grób 22 ofiar mordu w serockim wężozie dokonanego przez Niemców 28 lutego 1941 r. Szczątki ofiar trafiły na cmentarz po ekshumacji przeprowadzonej 17 lipca 1957 r. W niedalekiej odległości, przy cmentarnym murze, znajduje się mogiła trójki dzieci zamordowanych przez Niemców. Siostry Kasiakówny (Zofia, Zenona i Mirosława) zostały spalone w piwnicy domu 14 września 1944 r.

Przy alei równoległej do ulicy Wyzwolenia znajduje się grób rodzinny księżąt Radziwiłłów. Pierwszy w tej mogile spoczył oficer AK mjr Konstanty Mikołaj Radziwiłł ps. „Korab” zamordowany przez Niemców w Zegrzu 14 września 1944 r.

W rogu serockiego cmentarza od strony ulicy Warszawskiej znajduje się symboliczna mogiła Stanisława Głowackiego zamordowanego w niemieckim obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie oraz Mieczysława Głowackiego zamordowanego przez sowietów w Starobielsku.

Przy głównej alei cmentarza parafialnego w Woli Kiełpińskiej umieszczono kamień z tablicą – grób nieznanych żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r. Tuż obok jest mała mogiła sierż. Kazimierza Kozłowskiego ze 167. Bytomskiego Pułku

Mogiła żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r., fot. Mirosław Pakuła

Piechoty 7. Brygady Rezerwowej, który zginął od bolszewickich kul w Szadkach 17 sierpnia 1920 r.

Na cmentarzu w Woli Kiełpińskiej znajduje się jeszcze jeden grób żołnierski, położony pod koniec bocznej alei, która

rozpoczyna się przy grobie żołnierzy poległych w 1939 r. W mogile tej spoczywa dwóch saperów, którzy zginęli w maju i czerwcu 1945 r. w czasie rozminowania terenu: kpr. Kazimierz Hall i szer. Stanisław Czternastek.

War Graves in the Cemeteries in Serock and Wola Kiełpińska

On one of the walls of the town hall you can see a memorial plaque dedicated to war victims, including Major Tadeusz Skalski, killed in 1939 and buried in the Serock cemetery. The nearby graves include the collective grave of the Polish soldiers killed in the Polish-Soviet War of 1920, the grave of a Polish Legionnaire, another collective grave of Polish soldiers killed in 1939, and the grave of sappers who died in 1945, as well as the grave of a soldier who fought in 1939 and then joined the resistance. At the end of the central avenue, you can find the grave of 22 victims of the murder committed by the Germans on February 28th, 1941. On the side of Wyzwolenia street, you can see the grave of Major Konstanty Radziwiłł of the Home Army. The central avenue of the cemetery in Wola Kiełpińska includes a grave of anonymous soldiers killed in September of 1939 and a grave of a non-commissioned officer killed in 1920. There is also the grave of Polish sappers from 1945.

Źródła archiwalne | Archival sources

Archiwum Diecezjalne w Płocku
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Państwowe w Warszawie
Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Grodzisku Mazowieckim
Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Pułtusk
Wojskowe Biuro Historyczne

Publikacje | Publications

Dąbrowski J., Topolewski S., *Historia garnizonu Zegrze w latach 1873–1939*, Pruszków 2003
Gutkowski S., *Księga o Serocku. Niezatarłe historie*, Pułtusk-Serock 2016
Istoričeskij očerk rasvítia Varsavskogo Ukrepliennogo Raiona, Warszawa 1897
Jakubczak S., *Serock i jego mieszkańcy w starej fotografii*, wyd. II, Serock 2009
Jakubczak S., *Zbrodnia w serockim wąwozie 28 lutego 1941 r.*, Serock 2021
Jakubczak S., Lolo R. (red.), *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków. Studia z okazji 600-lecia nadania Serockowi praw miejskich*, Serock 2017
Klimaszewski K., Pakuła M., *Bitwa Warszawska 1920 r. Jabłonna, Legionowo, Nieporęt, Serock, Wieliszew*, Legionowo 2016
Koseski A., Turkowski R. (red.), *Polska – Mazowsze. Dzieje polityczno-militarne. Gospodarka i kultura*, Pułtusk 2013
Kurtyczowie A. i M., *Zegrze-Wola Kiełpińska. Dzieje parafii i okolic, Wola Kiełpińska* 2001
Lolo R. (red.), *Serockie drogi do niepodległości. Serock i Mazowsze w dobie walk o niepodległość (1795–1918). W setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości*, Serock-Pułtusk-Warszawa 2019
Łysiak W., *Napoleon fortyfikator*, Warszawa 2012
Pakuła M., *Historyczne miejsca, obiekty Zegrza i okolic*, wyd. II, Zegrze 2005
Pakuła M., *Obiekty garnizonu Zegrze 1890–1939*, Zegrze 2014
Pakuła M., Strojecka M., *Witold Zglenicki (1850–1904). Wizjoner i filantrop*, Serock 2020
Pakuła M., Sochoń M., Szymanowski D., *Major Konstanty Radziwiłł (1902–1944)*.

Walka i pamięć, Legionowo 2016

Radziwiłł K., *Pamiętniki*, Warszawa 2000

Szczepański J.E., *Tradycja Mazowska – powiat legionowski. Przewodnik subiektywny*, Warszawa 2011

Gazety i czasopisma | Newspapers and magazines

„Express Mazowiecki” 1931–1936
„Gazeta Powiatowa” 2000–2017
„Gazeta Świąteczna” 1890–1913
„Informator Gminy Serock” (dział „Serocki miejscownik”) 2009–2019
„Kurier Poranny” 1934–1939
„Kurier Warszawski” 1901–1937
„Mazowiecki Rocznik Konserwatorski” 2007
„Nad Zalewem” 2004
„Nasza Historia” 2020–2022
„Rocznik Legionowski” 2004–2021
„To i Owo” 1995
„Tygodnik Ilustrowany” 1871–1927

